

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
KATEDRA BOHEMISTIKY

**KOMENSKÝ V POJETÍ BAROKNÍCH A RANĚ
OBROZENECKÝCH HISTORIKŮ**

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Knihovna JU - PF

Autor: Alena Kittelová, Čj-Ov (ZŠ)

Vedoucí práce: PhDr. Věra Pospíšilová

České Budějovice 2005

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma „Komenský v pojetí barokních a raně obrozeneckých historiků“ vypracovala samostatně a použila jen pramenů, které uvádím a cituji.

V Českých Budějovicích dne 18. 11. 2005

Kitelová

Komenský v pojetí literárního a uměleckohistorického

(1997/98)

Diplomová práce zachycuje obraz Jana Amose Komenského v dílech typologických historiků a počíná literárními historiky Baroka a mnoho dalších, tak jak se měnil pod vlivem změny kulturního klimatu Čech a pod vlivem zahraničních vlivů.

První část diplomové práce nastiňuje historické pozadí vyšetřované oblasti, druhé přibližuje Komenského životní osudy. Třetí část pojednává o literární a uměleckohistorické recepci J. A. Komenského. Čtvrtá část odhaluje životní a umělecké tvůrčí voň v 18. století ke knize a od ní kromě Komenského i k jiným literárním a uměleckým dílům. Pátá část se věnuje literární a uměleckohistorické recepci J. A. Komenského. Šestá kapitola pojednává o textu spíše komparativní, která se zabývá vztahy mezi uměleckou a literární recepcí. Závěrečná kapitola je průběhem recepcí a aktivní recepcí, které inspirovaly literární a uměleckou tvorbu v 18. století.

Děkuji PhDr. Věře Pospíšilové za odbornou pomoc při zpracování diplomové práce, Muzeu J. A. Komenského v Uherském Brodě za poskytnutí cenného materiálu a Mgr. Aleně Kittelové a Jiřímu Kratochvílovi za korekturu textu.

Komenský v pojetí barokních a raně obrozeneckých historiků

(anotace)

Diplomová práce zachycuje obraz Jana Amose Komenského v dílech významných historiků a posléze literárních historiků baroka a raného obrození tak, jak se měnil pod vlivem změny kulturního klimatu Čech a pod vlivem zahraničních autorů.

První část diplomové práce nastiňuje historické pozadí vymezeného období, druhá přibližuje Komenského životní osudy. Třetí část pojednává o literatuře a osobnostech barokní doby a jejich vztahu ke Komenskému. Čtvrtá část odhaluje důvody a souvislosti, které vedly v 18. století ke kritice a odmítnutí Komenského díla. Další část se věnuje literatuře a osobnostem raného obrození a jejich pohledu na Komenského. Šestá kapitola pojednává o těch spisech Komenského, které nejčastěji stály ve středu zájmu a hodnocení. Závěrečná kapitola je průřezem událostí a aktivit osobností, které napomohly k reintegraci odkazu Komenského do celosvětového kulturního dědictví.

**Komenský in the view of baroque and early national renaissance
historians**
(annotation)

The thesis discusses the view of Jan Amos Comenius in the work of notable historians and literary historians of baroque and early national renaissance period as it was changing due to the change of Czech culture atmosphere and due to influence of foreign authors.

The first part of the thesis foreshadows historical events of the period, the second describes Comenius' life. The third part treats of baroque literature and personalities and their relation to Comenius. The fourth part discovers reasons and connections, which led to criticism and refusal of Comenius' work. The next part attends to early national renaissance literature and personalities and their view of Comenius. The sixth chapter treats of the work of Comenius, which was most often in the centre of interest. The last part is a profil of events and activities which helped to integrate the Comenius' inheritance into worldwide culture heritage.

OBSAH

ÚVOD	8
I. HISTORICKÉ POZADÍ 17. A 18. STOLETÍ.....	10
II. JAN AMOS KOMENSKÝ- životopis	16
III. 17. STOLETÍ.....	20
3.1 Literatura v období baroka.....	20
3.2 Komenský a osobnosti baroka.....	23
3.2.1 Bohuslav Balbín.....	23
3.2.2 Tomáš Pěšina z Čechorodu.....	30
3.2.3 Václav Jan Rosa.....	32
IV. PRVNÍ POLOVINA 18. STOLETÍ	34
4.1 Pierre Bayle.....	35
4.1.1 Dictionaire historique et critique.....	36
4.1.2 Heslo <i>Comenius</i>	37
4.1.3 Komenský a revelace.....	40
4.1.4 Historické souvislosti Baylovy kritiky.....	41
4.2 Obrat v myšlení 17. a 18. století.....	45
V. DRUHÁ POLOVINA 18. STOLETÍ.....	48
5.1 Stav českého jazyka v době osvícenského klasicismu.....	48
5.2 Komenský a osobnosti raného obrození.....	50
5.2.1 F. M. Pelcl a M. A. Voigt.....	50
5.2.2 Karel Rafael Ungar.....	53
5.2.3 Josef Dobrovský.....	55
5.2.4 Karel Ignác Thám.....	59
VI. STĚŽEJNÍ DÍLA KOMENSKÉHO	61
ZÁVĚR - Reintegrace odkazu J. A. Komenského	64
LITERATURA	68

ÚVOD

V současné době je odkaz Jana Amose Komenského trvalou součástí našeho i světového kulturního dědictví. Vliv jeho díla, které čítá přes sto titulů, je značný. Komenský však nebyl vždy tak významnou autoritou. V průběhu 17. a 18. století se měnilo kulturní klima v Čechách a s ním i pohled na dílo a osobnost Komenského. O tomto období a o proměnách v pojetí Komenského díla pojednává tato diplomová práce.

Úvodní kapitola nastiňuje významné historické události vymezeného období a charakter duchovní atmosféry v českých zemích. V této epoše proměny středověké společnosti ve společnost novověkou proběhla řada převratných povstání a revolucí, které vedly ke změně společenského, politického i kulturního řádu. Významnou úlohu hrála náboženská situace.

Druhá kapitola stručně popisuje Komenského životní cesty, uvádí jeho nejdůležitější díla a cíle v oblasti společenské reformy. Komenského myšlenkový systém a zejména víra v revelace byly hlavní motivací celkového odmítnutí jeho práce v 18. století.

Část zabývající se vztahem 17. století ke Komenskému je uvedena pohledem na stav jazyka a literatury tohoto období. Mezi barokními osobnostmi je nejvíce prostoru věnováno Bohuslavu Balbínovi. Kapitola zachycuje odkaz Komenského v jeho díle i porovnání jejich myšlenkové orientace. Popsán je i Komenský jako zdroj inspirace a informací pro Tomáše Pěšinu z Čechorodu a V. J. Rosu.

Čtvrtá část se věnuje první polovině 18. století. Ve vztahu ke Komenského reputaci bylo právě toto období velmi významné. Francouzský filozof Pierre Bayle, pod dojmem událostmi ve Francii, vznesl ve svém díle závažnou kritiku, která ovlivnila řadu osvícenských osobností nejen ve Francii, ale i u nás. Stěžejním faktem v postupném upadání Komenského věhlasu byl však zejména rozdíl v celkovém myšlení 17. a 18. století. Tento

problém je popsán v druhé části této kapitoly.

Pátá část je obrazem druhé poloviny 18. století, které je u nás obdobím osvícenského klasicismu a aktivit prvních osobností národního obrození. Na kapitolu popisující stav literatury a jazyka navazuje část odhalující, jaké bylo pojetí Komenského u F. M. Pelcla, K. R. Ungara, J. Dobrovského či K. I. Tháma.

Šestá kapitola přibližuje ta díla Komenského, která byla nejčastěji hodnocena, ať už v negativním nebo pozitivním světle. Jsou to *Thesaurus linguae Bohemicae*, *Labyrint světa a ráj srdce*, *Opera didactica omnia*, *Janua linguarum reserata*, *Orbis sensualium pictus*, *Prodromus pansophiae*, *Lux in tenebris* a *Lux e tenebris*.

Závěr diplomové práce je stručným přehledem událostí od národního obrození do současnosti, které vedly k postupné reintegraci Komenského odkazu a znovuodhalení hodnoty jeho díla. Poté, co bylo jeho jméno téměř zapomenuto, uznávalo Komenského 19. a první polovina 20. století především jako zakladatele pedagogického realismu a reformátora škol a výchovy. V posledních desetiletích roste zájem o Komenského jako filozofického myslitele.

I. HISTORICKÉ POZADÍ 17. a 18. STOLETÍ

Období 17. a 18. století je doba, kdy v českých zemích i v Evropě dochází k výrazným proměnám v oblasti ekonomické, politické i duchovní a středověká společnost se přetváří v novověkou. Svět prochází stěžejními událostmi, jakými byly třicetiletá válka, anglická, americká a francouzská revoluce.

V první polovině 17. století došlo ke zhoršení vztahů mezi evropskými státy, což nakonec vyvrcholilo třicetiletou válkou (1618-1648). Důvodem rozporů byly především rozdíly hospodářské, náboženské a politické. Evropské země se vyvíjely hospodářsky nerovnoměrně, ve vyspělých zemích vítězila reformace, v zaostalých své pozice upevňovalo katolictví, v oblasti politické pak proti sobě stáli stoupenci absolutní panovnické moci a stoupenci stavovských principů. Hlavním motivem války byl především zápas o materiální a mocenské zisky. Střetli se v ní katoličtí španělští a rakouští Habsburkové usilující o hegemonii v Evropě a o vítězství protireformace a protihabsburská koalice, kterou tvořily protestantské státy v čele s protestantskou Unií, Nizozemím, Anglií a Francií.

Přímo i nepřímo ovlivnila počátek třicetileté války situace v Čechách. Český stát byl v této době součástí mnohonárodnostní habsburské monarchie. Vleklé spory mezi českými protikatolickými a protestantskými stavy a králem vyvrcholily v roce 1618 prosazením Ferdinanda II. jako nástupce Matyáše. Ferdinand II. byl bezohledný katolík, zastánce absolutismu a pro české stavy představoval ohrožení náboženské svobody a českého stavovského státu. Politický konflikt v Čechách vyústil v pražskou defenestraci, která znamenala počátek stavovského povstání i třicetileté války. V roce 1619 byl Ferdinand sesazen a za českého krále zvolen kalvinista a představitel protestantské Unie Fridrich Falcký. České stavy se

střetly s císařským vojskem v rozhodné bitvě na Bílé hoře v roce 1620 a jejich porážka znamenala katastrofální důsledky pro české země. Účastníci odboje byli pronásledováni a popravováni, jejich majetek byl konfiskován.

Protireformační úsilí bylo dokončeno vyhlášením Obnoveného zřízení

zemského v Čechách v roce 1627, na Moravě v roce 1628.

Představovalo novou ústavu, kterou byl vytvořen

předpoklad pro centralismus, absolutismus, germanizaci a

nadvládu katolicismu. Bylo uzákoněno dědičné právo

Habsburků na český trůn a suverenita zemí Koruny české

postupně omezována. Jediným povoleným náboženstvím

bylo katolictví. Nekatolickým stavům v Čechách, vyjma

poddaných, byl nařízen přestup ke katolické víře nebo odchod ze země. Do

emigrace odešla velká část inteligence, začal upadat český kulturní život a

vzdělanost českého venkova. Jezuitům, jimž Obnovené zřízení otevřelo

cestu do země, byly svěřeny všechny školy a dohled nad cenzurou knižních

publikací. Němčina byla zrovnoprávněna s češtinou a dosavadní slovanská

země se postupně měnila ve zpola německou. V roce 1637 Ferdinand II.

umírá a na trůn nastupuje Ferdinand III.

Po porážce českého stavovského odboje se hlavní bojiště přenesla na

území říše. České země byly ale dále pleněny a pustošeny. Hradily velkou

část vojenských výdajů, šířil se hlad, epidemie, nepokoje i morální úpadek.

Třicetiletá válka zuřila až do roku 1648, kdy Evropa vyčerpaná

dlouhodobým bojem přešla k mírovým jednáním. Vestfálský mír znamenal

kompromis mezi válčícími stranami. Místo otázky náboženské svobody byl

však v popředí boj o politické a územní zisky. Nejsilnější mocností se stala

Francie. Jednotnou zásadou „čí vláda, toho náboženství“ ztratila papežská

kurie velmocenské postavení. Habsburkům se nepodařilo získat hegemonii

ve střední Evropě, přesto si na svých územích upevnili moc. Nezájem

protihabsburských mocností na uspořádání poměrů v Čechách znamenal

konec nadějí exulantů na návrat do vlasti.

O změnu situace exulantů se výrazně zasazoval i J. A. Komenský. V době mírových jednání vyzýval kancléře Oxenstierna, aby Švédsko neopouštělo protestantské Čechy. V 50. letech se pak v době pedagogického působení v Blatném Potoku snažil povzbudit Jiřího Rákócziho k nové válce proti Habsburkům, stejně tak i Švédsko a Anglii. Ve švédsko-polské válce (1656-1660), které se Rákóczi účastnil, byla potrestána Jednota bratrská vypálením jejího centra v Lešně.

V letech 1657-1705 vládl v českých zemích Leopold I. Hlavním stavem na českém sněmu bylo katolické duchovenstvo. Změnil se i panský stav, do země přicházela nová šlechta cizího původu, která se stala oporou vládnoucí dynastie. Dochází k vylidnění země, úpadku měst, hladomoru, zvyšování robotních povinností poddaných, zvýšení desátek, úroků, daní, zhoršení sociálních poměrů. To vše vedlo k postupnému znevolnění obyvatel a ztrátě osobní svobody. Zvyšování poddanských povinností, válkou způsobená bída a duchovní beznadějnost zapříčinily nevolnická povstání v českých zemích (1680, 1692-1695 na Chodsku).

Počátek 18. století znamenal pro habsburskou monarchii období největšího územního rozmachu, její území se téměř zdvojnásobilo dobytím Uher a stalo se podunajskou evropskou velmocí. V letech 1705-1711 vládne Josef I., jeho nástupcem byl Karel VI. (1711-1740). Zakládaly se první manufaktury, dokončovala se rekatolizace, pokračovalo se v mocenských bojích, které vyčerpávaly ovládané země. V roce 1713 vydal Karel VI. tzv. pragmatickou sankci, kterou chtěl zajistit nástupnické právo v ženské linii pro svou dceru Marii Terezii. Značnými ústupky i válečnými neúspěchy však byla země oslabena. Po Karlově smrti sousední státy zpochybnily a odmítly pragmatickou sankci a Marie Terezie byla nucena vést četné války o trůn a rakouské dědictví, zejména s Pruskem, kterému byla nucena postoupit Slezsko.

Marie Terezie

V době nástupu Marie Terezie na trůn (vládla v letech 1740-1780) byla země finančně vyčerpaná a národnostně nesourodá, což vedlo k náboženským, jazykovým a národnostním konfliktům. Marie Terezie zahájila hospodářské, politické, mocenské i státoprávní reformy, jejichž cílem bylo centralizovat a pozvednout monarchii. V duchu pronikajícího osvícenství to byly reformy osvícenské, tedy z rozhodnutí vládce ve shodě s rozumem a pro dobro všech, aniž by se panovník vzdal moci. Reforma berní stanovovala pevnou sazbu daně, v rámci školské reformy zavedla povinnou školní docházku, státoprávní reformou vznikl jednotný státní byrokratický aparát, proběhlo první oficiální sčítání lidu a byla zavedena povinná vojenská služba. Robotní patent stanovil robotu na 3 dny v týdnu. V zájmu integrace se jednotným úředním jazykem stala němčina, čeština zůstala platným, ale pomocným úředním jazykem.

Dovršení osvícenských reforem a další rozvoj kultury a vzdělanosti proběhl za desetileté vlády Josefa II. V roce 1781 vydal patent o zrušení nevolnictví, které bylo nahrazeno poddanstvím. Poddaní získali osobní svobodu, měli možnost studovat, stěhovat se i uzavírat sňatky bez souhlasu vrchnosti. Ve stejném roce bylo tolerančním patentem zrušeno výsadní postavení katolické církve a zaručena náboženská svoboda.

V období osvícenského absolutismu se habsburské soustátí měnilo v jednotně spravovaný, pokrokový a prosperující centralizovaný stát.

Po dvouletém panování Leopolda II. se v roce 1792 na trůn dostal František I., který vládl až do roku 1835. V období jeho vlády ovlivňovala dění ve světě Velká francouzská revoluce a svět se potýkal s Napoleonovou výbojnou politikou. František I. byl odpůrce osvícenství i reforem a snažil se o návrat poměrů z období před osvícenstvím a francouzskou revolucí. Zavedl policejní absolutismus, kdy byl pomocí státní tajné policie kontrolován veřejný i soukromý život, sledovány revoluční a národní

organizace, potlačováno národní a konstituční hnutí. Výraznou postavou tohoto období byl ministr zahraničí C. L. Metternich, jehož zásluhou Rakousko jako vítězná velmoc spoluurčovalo vývoj Evropy dalších třicet let po Vídeňském kongresu (1814-1815). Tím byly ukončeny války s revoluční a ponapoleonskou Francií a uspořádány politické poměry v Evropě. Vláda tohoto období byla v porovnání s Evropou zpátečnická a režim zaostalý.

Poslední třetina 18. století a počátek století 19. je období počátků národního obrození, které je označováno jako proces utváření novodobého českého národa. Boj proti celonárodnímu útisku byl podpořen osvícenskými myšlenkami, národně osvobozeneckým hnutím a revolucemi v Evropě, změnami ve výrobě a ve společnosti. Nejdůležitějšími předpoklady národního obrození bylo zrušení nevolnictví, příliv českých obyvatel do měst, průmyslová revoluce a aktivní činnost vzdělanců. První etapa měla charakter apolitický, z obavy před policejním zákrokem. Činnost vlastenců se soustředila na kritické shrnutí poznatků o českých dějinách, literatuře a jazyku. Snažili se o pozvednutí vědomí slavné minulosti a tradic národa a o obranu a obrození českého jazyka. V této fázi obrození však pro národní hnutí nebyly příliš příznivé podmínky. Český stát byl zaostalou součástí mnohonárodnostní habsburské monarchie a pokusy o národní emancipaci byly bržděny protirevoluční a protidemokratickou politikou Rakouska. Přesto i v českých zemích došlo k postupné proměně feudální společnosti ve společnost kapitalistickou, kde v popředí stála nešlechtická vrstva podnikatelů, měšťanstvo. Jednotlivá období národního obrození odpovídala hospodářskému a společenskému vývoji v českých zemích, šíření národního uvědomění v různých vrstvách společnosti a ve vývoji národního programu.

Celkově v období nástupu novověku prochází Evropa i mimoevropské státy převratnými změnami. Přechází se od tradiční zemědělské společnosti ke společnosti průmyslové a občanské. Mění se život člověka v závislosti na proměně názorů a poměru k Bohu, přírodě a společnosti. Feudální šlechta ustupuje z mocenských pozic, narušuje se a

rozkládá autorita církevního universalismu. Prosazuje se touha po osobní svobodě, národní nezávislosti a sociální spravedlnosti. Roste životní úroveň, vzdělanost, rozvíjí se vědy, filozofie přináší nové pohledy. Revolucemi, reformami a národním hnutím je otevřena cesta k sebeurčení národů a pokroku, ale i k mocenské agresi, válkám a vykořisťování.

II. JAN AMOS KOMENSKÝ- životopis

Jan Amos Komenský

Jan Amos Komenský byl český pedagog, teolog, filozof, sociální a náboženský myslitel a spisovatel. Narodil se 28. 3. 1592 pravděpodobně v Nivnici v zámožné mlynářské rodině. Otec byl váženým členem jednoty bratrské. Ve 12 letech Amos osiřel a byl vychováván příbuznými. Vyššího vzdělání se mu dostalo až v šestnácti letech na přerovské Bratrské Akademii, fungující pod ochranou Karla staršího ze Žerotína.

Akademii navštěvoval v letech 1608-1611. Poté studoval na kalvínsky orientované vysoké škole v Herbornu a krátce pobyl na univerzitě v Heidelbergu. V letech 1614-1618 byl rektorem přerovské školy, na níž studoval. V tomto období koncipoval své první spisy historického a encyklopedického rázu. Tři roky pak vedl bratrskou školu a stál v čele bratrského sboru ve Fulneku, biskupem jednoty bratrské byl jmenován v roce 1639. Nejtěžší období svého života prožil v době pronásledování nekatolíků po porážce českých stavů po bitvě na Bílé hoře (1621), kdy ztratil rodinu a žil v Čechách jako psanec. Nejbezpečnější úkryt našel na brandýském panství Karla staršího ze Žerotína, kde koncipoval též své rozjímavé literární texty, především *Labyrint světa a ráj srdce* (1623-1631).

V roce 1628 opustil navždy vlast a uchýlil se do polského Lešna, kde napsal své zásadní pedagogické spisy (*Janua linguarum reserata*, 1631, *Didactica Magna*, 1638) a také díla pansofická (např. *Prodromus pansophiae*, 1639). Pro svou pansofii se zde dostal do konfliktu s konzervativními souvěrci, kteří jej obvinili z kažení mládeže, kterou na lešenském gymnáziu vzdělával, a ze zatemňování křesťanské moudrosti pohanským věděním. V letech 1641-1642 působil v Anglii, kam byl pozván představiteli anglického

revolučního parlamentu a vstoupil do služeb rodiny de Geerů, kteří jej pak finančně podporovali po celý život. Ve švédských službách působil v severopolském Elblagu (1642-1648) a poté krátce pobýval opět v Lešně. V letech 1644-1645 se účastnil mírových rozhovorů mezi zástupci katolíků, luteránů a kalvinistů v Toruni. Toruňská colloquia charitativa neskončila úspěšně, avšak zhruba od této doby začal Komenský pracovat na svém hlavním díle *Obecná porada o nápravě věcí lidských (De rerum humanarum emendatione consultatio catholica, 1670)*. Výrazem zklamání z vestfálského míru a ztráty naděje na návrat do vlasti je spis z roku 1650 *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské*. Čtyři roky pak pracoval na reformě

Komenský se loučí s vlastí

vzdělání v Sedmíhradsku (1650-1654). V roce 1656 bylo vypáleno Lešno a Komenský přišel o majetek, knihovnu i vzácné rukopisy. Přestěhoval se do Amsterdamu, kde strávil posledních 14 let svého života. Zde vyšly jeho sebrané pedagogické spisy (*Opera didactica omnia, 1656-1657*) a také tady koncipoval a vydával své polemiky a pracoval na dokončení *Obecné porady*.

V posledních letech života zesílily u Komenského sklony k iracionalismu, víře v proroctví a vidění (tzv. revelace). V té době napsal řadu náboženských spisů i polemik a politických traktátů, jejichž uveřejněním mu přibývalo odpůrců a kritiků. Největší rozpaky, i mezi mnoha jeho přívrženci, vyvolaly dvě knihy (*Lux in tenebris, 1657* a *Lux e tenebris, 1663*), v nichž shrnul vize svých přátel Kryštofa Kottera, Mikuláše Drabíka a Kristiny Poniatowské.

V letech 1665-1670 psal Komenský svůj „myslitelský deník“, v němž se pozoruhodným způsobem dovršuje jeho myšlení. Tento rukopis, nazvaný *Clamores Eliae*, byl jako Komenského text identifikován až v 60. letech 20. století.

Poslední českobratrský biskup zemřel 15. 11. 1670 v Naardenu, městečku nedaleko Amsterdamu.

Cílem Komenského práce byla reforma společnosti v oblasti politické, sociální, náboženské a kulturní, včetně reformy vzdělanosti a vědění. Reformu chtěl opřít o fundované poznání přírodní i společenské reality, jež měla poskytnout pansofie (vševěda), její metafyzickou základnu rozpracoval v díle *Obecná porada*. Komenského teorie poznání usilovala o syntézu racionalismu a empirismu. Poznání je dáno třemi principy: smysly, rozumem a vírou. Rozum má korigovat smyslové poznání, víra poznání rozumové. Hlavními požadavky nové reformované společnosti je všeobecný mír, přátelství a spolupráce mezi národy. Jako nejvyšší lidskou hodnotu, kterou je třeba osvobodit od nadvlády všech dogmat a kultů, vidí svobodu člověka. Vyslovuje se proti útisku náboženského přesvědčení, a to nejen ze strany katolíků, ale i luteránů a kalvinistů.

Komenského myšlenkový vývoj lze rozčlenit do tří etap, jež se od sebe liší pojetím světa a člověka. První období je možno charakterizovat jako období světa jako divadla (1614-1622). Hlavním dílem je spis *Theatrum universitatis rerum* (1616-1618). Druhé období (1622-1627) je charakteristické pojetím světa jako labyrintu, stěžejním dílem této etapy je

Labyrint světa a ráj srdce. Ve třetím období (1628-1670) je svět pochopen jako dílo nápravy a člověk již není chápán ani jako divák v divadle světa, ani jako matený poutník v labyrintech, nýbrž jako účastník zásadní reformy. Hlavním dílem třetího období je *Obecná porada*.

Komenského labyrint světa

V současnosti je Komenský znám a uznáván především jako pedagog. Přídomek „učitel národů“ svědčí o tom, že jeho zásluhy v oblasti

školství a výchovy jsou stále hodnoceny nejvýše. Komenský byl však i filozof a teolog. Tyto dvě oblasti jeho činnosti byly většinou podceňovány. Roste o ně zájem až v posledních desetiletích. Ukazuje se, že ačkoli byl Komenský v mnohých názorech poněkud zpátečnický, nalezneme v těchto oblastech i pokrokové tendence. V teologii se odklání od ortodoxního dogmatismu, je zastáncem snášenlivosti a tolerance, usiluje o smíření a splynutí všech náboženství a obdobně i filosofických směrů. Komenský byl i spisovatel. Zasáhl oblast krásné i naukové literatury a také oblast jazykovou. Usiloval o pojmenování nových věcí a myšlenek novými prostředky. V jeho díle vyvrcholil celý vývoj naší starší české literatury.

III. 17. STOLETÍ

3.1 Literatura v období baroka

České literární baroko se u nás objevilo ve 30. letech 17. století a bylo neoddelitelně spojeno s proměnou českého národa. V předbělohorské době bylo živnou půdou české kultury městské nekatolické prostředí. V nových poměrech se jejími nositelkami stala katolická církev a cizí vysoká šlechta. Tato doba byla donedávna považována za likvidaci národní kultury, znamenala však naopak její rozmach, avšak s jiným ideovým zaměřením.

Po bitvě na Bílé hoře si Habsburkové v českých zemích upevnili svou moc. Jejich cílem bylo potlačit domácí českou tradici rozvojem cizích kulturních tendencí. Německým, španělským i italským vlivům byla cesta otevřena díky šlechtě, která přicházela na panství získaná za službu panovníkovi a díky cizím duchovním, jimž byla svěřena protireformační a rekatolizační práce v zemi. Novým protireformačním kultem se stal Jan Nepomucký, který byl okázale svatořečen v Praze roku 1729. Tento akt měl vymýtit vzpomínky na lidem uctívaného Jana Husa a Jana Žižku.

Obnoveným zřízením byla němčina zrovnoprávněna s češtinou. Postupně však převládala němčina, což vedlo k naprostému úpadku češtiny. Koncem tohoto období se stala nesrozumitelnou, plnou germanismů. Jazyk neměl dokonalé vzory, chyběli mu pěstitelé, a stával se proto obětí jazykových brusičů a puristů.

Literatura tohoto období byla rozdělena na exulantskou a domácí tvorbu. Násilná rekatolizace vyhnala z vlasti evangelickou část obyvatelstva, která nechtěla přestoupit ke katolictví. Byla to zejména česká šlechta a měšťanstvo. V emigraci se zformoval evangelický proud pobělohorské literatury. Jeho největší postavou byl Jan Amos Komenský.

Po smrti Komenského však spisovatelé postupně ztráceli kontakt s českou literaturou, slábl jejich ohlas a emigrantská centra postupně zanikla.

Odchodem velké části vzdělanců ubylo čtenářů kvalitní literatury a téměř celá slovesná tvorba byla pod kontrolou jezuitů. Pod jejich tlakem se literatura začala orientovat jednostranně na náboženství a témata se vracela do středověku. Vydávání katolických knih se po roce 1620 rozvíjelo postupně, především v jezuitských tiskárnách. Jejich produkce se zvyšovala po Vestfálském míru a díky cenzuře se katolická literatura stala hlavním proudem české literatury. V Čechách ještě existovala různá nekatolická uskupení, žádné z nich však nevyprodukovalo díla většího významu, neboť při zvýšení své aktivity jim hrozilo pronásledování.

Katolictví upevňovalo své pozice přísnou cenzurou knih a působením misionářů. Úsilí eliminovat kacířské knihy a nahradit je novými, pravověrnými díly bylo podstatným momentem rekatolizace. Katolické duchovenstvo věřilo, že četba ovlivňuje názor i víru a v případě kacířských knih by čtenář mohl podlehnout jejich vlivu a přejít na špatnou stranu. Dohled nad potenciálními projevy kacířství byl svěřen jezuitskému řádu.

Znak jezuitů

Inkviziční činnost a pronásledování kacířství sílilo zejména od počátku 18. století. V roce 1708 vstupuje v platnost Trestní zákoník Josefa I. (*Halsgerichtordnung*). Byly stanoveny tresty za prodej a přechovávání kacířské literatury a kázání kacířství. Od roku 1717 dochází k pravidelnému vydávání patentů proti nekatolíkům.

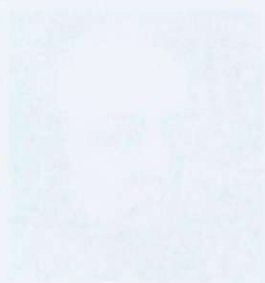
Roku 1729 byl vypracován zvláštní český index zakázaných knih, jehož autorem byl jezuita Antonín Koniáš. *Klíč kacířské bludy k rozeznání otevírající, k vykořenění zamykající* obsahoval české a německé tituly bludných, podezřelých a zakázaných knih a měl misionářům a farářům usnadňovat jejich konfiskaci. V tomto soupise zakázaných knih se objevila i mnohá díla Komenského. Nepatřily mezi ně ale jeho učebnice, které

vydávali a používali i sami jezuité. Každá česká písemnost vytištěná v letech 1414 až 1635 znamenala možný zdroj „kacířských bludů“. Zabavené knihy byly páleny, či uchovávány na bezpečném místě. Pro dozor nad četbou byla v roce 1740 zřízena instituce stálých misionářů.

K znatelnému úpadku české slovesné tvorby dochází zejména od první třetiny 18. století. Důvodem byla zúžená čtenářská základna a tématická i autorská různorodost. V souladu s oficiální tendencí převažovaly agitační spisy, postily, kancionály, životopisy svatých a různá náboženská rozjímání. Dokladem tvořivosti a uměleckého cítění lidu byla ústní lidová slovesnost (písňe, pohádky, lidové balady, pověsti, lidové hry).

3.1.1 Bohuslav Balbín

Bohuslav Balbín (1621–1684) byl významným českým spisovatelem a jezuitou. Jeho dílo je charakteristické především svou náboženskou a didaktickou orientací. Balbín se věnoval zejména psaní postil, kancionálů a životopisů svatých. Jeho tvorba je úzce spjata s jezuitskou pedagogikou a cílem bylo šířit křesťanské učení a morální hodnoty. Jeho dílo je důležitou součástí české literatury 17. století.

3.2 Komenský a osobnosti baroka

V polovině 17. století byl Komenský jednou z nejznámějších a nejuznávanějších vědeckých osobností, především však v cizině. Jako představitel v té době pronásledované Jednoty bratrské a jako politický oponent vládnoucí dynastie se Komenský stal ve své vlasti oficiálně nepřijatelným. Mnohá z jeho děl byla na indexu a cenzura bránila jejich vydávání. Svou vědeckou i spisovatelskou autoritou však upoutával i přes hranice českou inteligenci, která byla pod vlivem nového řádu. Zejména díky domácí tradici se šířilo poznání Komenského spisů a jeho jméno nebylo zapomenuto ani v období exilu ani po jeho smrti. Zásahu na tom mají osobnosti, které o Komenském psaly a navazovaly na některá jeho díla. Byly jimi zejména Bohuslav Balbín, Tomáš Pěšina z Čechorodu či Václav Jan Rosa.

3.2.1 Bohuslav Balbín

Bohuslav Balbín

Jezuita Bohuslav Balbín (1621-1688), významný dějepisec barokní protireformace, je jednou z nejpozoruhodnějších postav českého pobělohorského období, absolutismu a germanizace. Narodil se v době, kdy bylo symbolicky završeno vítězství rakouského císaře po popravě 27 českých pánů. Rodina Balbínů byla katolická, a proto mohla zůstat v českém království. Jako měšťané však neměli po Bílé hoře mnoho politických práv.

Po smrti Balbínova otce rodina ztratila hlavní příjmy. Balbínova

matka byla nucena prodat dům v Hradci Králové jezuitům a přijala pohostinství pana Otty z Oppersdorfu na zámku v Častolovicích. Zde bylo o Balbína dobře postaráno a byl vychován jako řádný císaři loajální katolík.

Balbín studoval u jezuitů a velký vliv na něj měl duchovní představený olomouckého semináře, polský jezuita Mikuláš Leczycki. Ten také Balbína získal pro vstup do jezuitského řádu. Balbín získal diplom „magistra“ filozofie a v roce 1649 byl vysvěcen na kněze.

V období pobělohorském se jezuitský řád stal nástrojem potírání národního ducha a osvěty v českých zemích a od svých členů očekával pokoru a bezpodmínečnou poslušnost. Balbín se však snažil aktivně čelit germanizaci české společnosti. Jeho názory proto byly potlačovány cenzurou a zákazy. Historický spis *Epitome historica rerum bohemicarum* (1677) obsahující protihabsburské postoje byl zakázán a Balbín poslán do „exilu“ do Klatov. Z pocitu pronásledování a opuštěnosti vzniklo Balbínovo nejznámější dílo *Obrana jazyka slovanského, zvláště českého*. Toto dílo nesmělo být za jeho života v ucelené podobě vydáno, vydal ho až František Martin Pelcl roku 1775. Pro vídeňskou vládu by to totiž znamenalo argumenty podloženou nežádoucí opozici, která se dotýká politické autority vládnoucí habsburská dynastie.

Balbín byl většinou českých historiků označen za vlastenecky smýšlejícího jezuitu, který se s pílí a horlivostí, ale i s jistou dávkou nekritičnosti (zejména k Hájkově kronice), věnoval zaznamenávání českých dějin. Díla psal Balbín samozřejmě jako člen jezuitského řádu latinsky.

Balbín byl s mnohými spisy Komenského obeznámen a dokázal příznivě hodnotit některé stránky jeho děl i osobnosti. Jeho zájem o Komenského byl zejména literární.

Komenský v *Bohemia docta*

Snaha chránit český národ a českou kulturu vedla Balbína k zajímavé charakteristice díla J. A. Komenského. Nejobjemnější Balbínovou prací byla *Miscellanea historica regni Bohemiae* (1679-1688). Jméno Komenský se objevuje v deváté knize nazvané *Bohemia docta* (ed. K. R. Ungara 1776, 1778 a 1779 a též P. Candida 1777), která podává obraz české literatury, zabývá se osudy knihoven, školství a také jednotlivými postavami české vědy a kultury. Balbín zde píše i o svých hlavních historických a literárních pramenech. Stat' o Komenském je hodnocena jako vůbec první kritický medailonek v českých zemích o J. A. Komenském.

Některá fakta jsou u Balbína nepřesná či mylná, což bylo způsobeno nedostatečnou informovaností a stavem tehdejšího vědění. Tyto skutečnosti byly v Ungarově vydání opraveny. „Balbín o Komenském uvádí, že byl původem Moravan, ale že byl vychováván u nás v Čechách, což je nesprávné, neboť pozdější učitel národů byl vychováván ve Strážnici a v Přerově a později odešel do Herbonu a Heidelbergu. K r. 1616 pak nesprávně datuje jeho *Bránu jazyků* – toto dílo vyšlo až v Lešně v r. 1631, správně však Balbín píše, že nejdříve vyšla latinská verze této knihy a teprve potom česká a německá.... O místě Komenského exilu Balbín píše, že ... po porážce na Bílé hoře dne 8. 11. 1620 odešel do Holandska, neměl zřejmě tušení o tom, že zprvu emigroval do Polska, odkud cestoval do Anglie, později do Východních Prus obsazených Švédy a do Uher a teprve v r. 1656 z Lešna šel přes Slezsko a Berlín do Amsterdamu. Nesprávný je rovněž Balbínův údaj, že se Komenský často vracel z exilu do vlasti, neboť po r. 1628 tomu bylo pouze jednou, když v r. 1650 procházel Moravou do Uher“ (Skutil, 1992, s. 65).

V tomto vlastenecky zaměřeném spise Balbín pozitivně hodnotil zejména vysokou úroveň Komenského vzdělání, myšlení a také bohatou

slovní zásobu a způsob jakým dokáže českého jazyka využít. Balbín doporučuje četbu Komenského *Labyrintu*, což bylo vzhledem k dobové situaci dosti odvážné. Balbínovo vlastenecké smýšlení a snaha podpořit národní kulturu dokonce vedly k potřebě uvést o oficiálně nepřijatelném emigrantovi závažný fakt, že ve svých dílech nenapsal nikdy nic, co by se stavělo proti katolické víře. V *Bohemia docta* píše: „Jan Amos Komenský, původem Moravan, ale vychováván u nás v Čechách. Všechny spisy tohoto muže jsou chváleny pro krásu rodné řeči a hluboké vzdělání. R. 1616 vydal *Bránu jazyka*, zprvu latinsky, potom německy a česky, a tato kniha se tak líbila, že dnes lze stěží jmenovat evropský jazyk, v němž by Komenského nečetli. Když po pražském vítězství nesměli jinověrci dále zůstat v Čechách, odešel jako vyhnanec do Holandska, ale často se jako cizinec vracel do vlasti a do české země. Vydal velmi mnoho spisů, ale nic, co by odporovalo katolické víře. Já sám jsem při čtení jeho děl zjistil, že nikdy neměl v úmyslu ubližovat náboženství. *Labyrint světa a ráj srdce*, sepsaný v českém jazyce, věnoval r. 1631 Karlu staršímu ze Žerotína. Jaký to byl muž, ukázala v dostatečné míře skvělá výmluvnost, pozoruhodné slovní bohatství, hloubka myšlenek a líčení světské pomíjivosti, obsažené v těch spisech. Pro své mimořádné a vsuktu niterné vzdělání si zaslouží nejvyšší chvály a hojného čtení“ (Tichá, 1986, s. 36).

Protireformační jezuita Balbín se tak v náboženských a kulturních otázkách projevuje jako český vlastenec.

Komenský v Balbínově *Obraně*

Proti politickým a národnostním důsledkům Bílé hory vystoupil Balbín nejostřeji ve spisu *Obrana jazyka slovanského, zvláště českého*, který je kritikou odnárodnění šlechty a obhajobou práva národa na vlastní jazyk. Obsah *Obrany* naznačují již první řádky: „Krátká, ale pravdivá rozprava o

kdysi šťastném, nyní však přebohém stavu Českého království, zvláště pak o vážnosti českého neboli slovanského jazyka v Čechách, také o trestuhodných úmyslech na jeho vyhlazení a jiných záležitostech s tím souvisících. Nejskvělejšímu muži Tomáši Pešinovi z Čechorodu.“

Balbín kritizuje českou dvorskou šlechtu, která se staví lhostejně k zájmům českého národa a k zachování národního jazyka. Balbín jako znalec Komenského spisů a obdivovatel jeho jazykových schopností používá tohoto jména k obraně češtiny: „V době našich otců vydali česky oba osobní lékaři císaře Rudolfa II., Tadeáš Hájek a Adam Huber, herbář Matthioliho, Huber pak zčeštil jinou knihu o opatrování zdraví. V naší době Amos Komenský, Moravan, ale v Čechách vychovaný, napsal Bránu jazyků, která už vyšla ve všech evropských jazycích. Týž Amos nedlouho před svou smrtí v Holandsku dal zase vytisknouti jiný spis o ctnostech. Ti všichni psali s takovou výrazovou správností a osobitostí, že v nich nečteš a neslyšíš nic než to slovanské, a přece tam najdeš všechna zvláštní slova chemiků, lékařů, filozofů i poučení o lidech, zvířatech, ptácích, rostlinách a celé přírodě.“

Balbínovi je někdy vytýkáno, že sám obránce a propagátor krás národního jazyka psal výhradně latinsky a že jeho obhajoba lidových vrstev a kritika významných osobností vyššího stavu tak vyšla naprázdno. Latina však byla jazykem mezinárodním a také jazykem, jímž mluvily ony význačné mocné a vlivné osobnosti, které se Balbín snažil oslovit.

Balbín a Komenský - dva myšlenkové proudy

Pobělohorské období znamená pro české země období chaosu a destrukce. Vrcholné a pozdní spisy exulanta Komenského na straně jedné a díla Balbínova na straně druhé, představují dva rozdílné myšlenkové proudy, řešící národní otázku a hledající východisko ze soudobé krize.

Komenský a Balbín se liší pojetím národa a vztahů mezi nimi.

Komenského přirozenoprávní demokratické pojetí společnosti a národa bylo na svou dobu nadčasové, stejně jako samotná definice národa, považující za zdroj národního sebevědomí rodové vztahy, územní vázanost i společný jazyk. Na rozdíl od pojetí Balbína však za podstatný prvek nepovažuje národní historii ani etnickou příbuznost. Komenský si je ale vědom vzájemných vazeb mezi středoevropskými národy a volá po národní snášenlivosti. U Balbína naopak přetrvává středověké vědomí národní nevráživosti a neustálého boje mezi Slovy a Germány.

Pro Komenského i Balbína je příznačné silné vlastenecké cítění a potřeba vyjádřit se ke společenské krizi. Komenský si byl vědom společenských rozporů již v období předbělohorském, jeho smýšlení o osudu národa však bylo v této době optimistické a problémy řešitelné. Opravdová hluboká duševní krize, která zasáhla všechny stránky Komenského osobnosti, přišla s bitvou na Bílé hoře a válkou v Evropě. Intelektuální i politický odpor k soudobé situaci národa vedl Komenského, jakožto biskupa jednoty a patrona bratrské emigrace, ke stále novým zápasům za osud jeho církve a vlasti. V tomto protihabsburském tažení měly pro Komenského důležitý význam proroctví s politickým a protihabsburským obsahem, jejichž sílu v myšlenkové atmosféře 17. století Komenský využíval jakožto impuls k boji.

Komenský celý život pečlivě sledoval vědecký i duchovní vývoj doby a snažil se obsáhnout vše, co soudobé vědění a rozmach vědecké revoluce poskytovaly. Pokusem vytvořit jednotnou univerzální systematickou metodu - pansofii, chtěl najít cestu ke skutečné jistotě pravdy a vědění. Ta by současně byla zdrojem řešení konceptu spravedlivého a humánního světa, po kterém Komenský v exilu toužil. Vycházel z otázek reformy společnosti a problematiky novodobého národa a usiloval o „všenápravu“.

Otázky krize společnosti a národa byly řešeny i v domácím prostředí. Z pobělohorské destrukce státního, politického a kulturního života se

pokoušeli hledat východisko nacionálně cítící katoličtí intelektuálové, mnozí z nich příslušníci jezuitského řádu. Umění a historiografie se staly stěžejními oblastmi jejich působení. Mezi nejvýraznější humanisticky vzdělané historiky této doby patřili vedle Balbína také Tomáš Pěšina z Čechorodu, Jiří Krugerius a Matěj Tanner. Spisy mají převážně ráz faktografický a nekritické pojetí dějin bylo tradičně biblické a teologické.

Úsilím katolických historiků bylo podat české dějiny v souladu s myšlením vládnoucího absolutismu a v jeho prospěch likvidovat zbytky českého státního práva a české kultury. Úkolem bylo prokázat původní katolickou orientaci českého národa a období radikálních sil husitství a reformace hodnotit pouze jako nevýznamné, dočasné vybočení.

Silně vlastenecky orientované smýšlení však nasměrovalo Balbína k činům, které vyvolaly ostrou kritiku. Vysoce oceňoval hodnotu jazyka pro udržení a upevnění národního bytí, což se odrazilo v jeho spisech bránících český jazyk. Vyjadřoval se i k politickému postavení českého národa. Balbín kritizoval sebeobohacující hospodaření prohabsburské šlechty, kořistící na všech vrstvách české společnosti, a upozorňoval na škody, které vznikly vyhnáním české inteligence. Balbínovy postoje a vlastenecké názory mu zajistily nepřízeň jak u souvěrců, tak i u tehdejší zemské vlády.

Katolík B. Balbín a český bratr J. A. Komenský se shodují v negativním postoji k národnímu a sociálnímu útlaku, oba jsou si vědomi katastrofálního stavu národa, věří však v jeho šťastnou budoucnost. Nápravu však vidí každý v jiné cestě, což přirozeně vyplývá z jejich rozdílné ideové základny i z existence v odlišném prostředí. Komenský se neúnavně obracel na významné evropské politiky s nadějí na pomoc svému národu, jako uprchlík v cizině však nemohl zdaleka dosáhnout toho, o co usiloval. Balbín, přestože byl za své názory a postoje téměř po celý život v nesnázích a izolaci, také usiloval o pomoc českému národu. Působil v domácím prostředí, podobně však bez většího ohlasu. Jejich politické a kulturní koncepty společnosti, které v té době nenalezly podporu, se znovu

aktualizovaly až v době národního obrození.

3.2.2 Tomáš Pěšina z Čechorodu

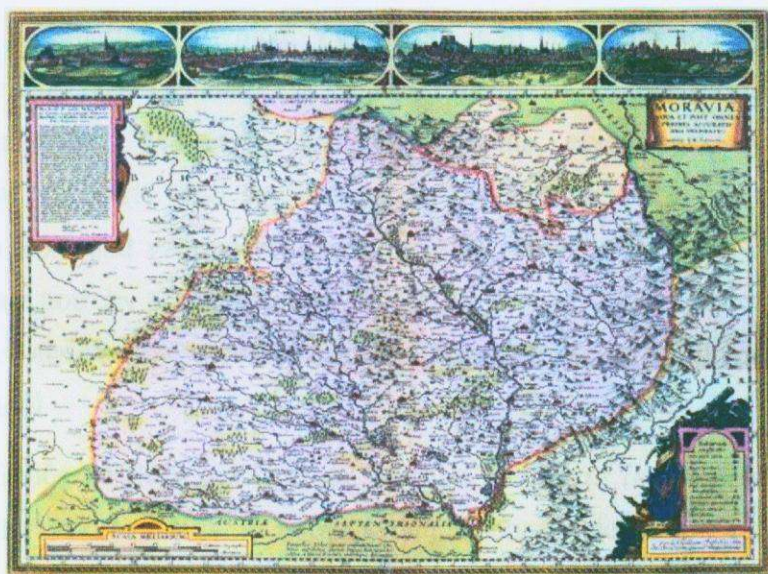
Tomáš Pěšina z Čechorodu (1629-1680) je vedle Balbína další z významných osobností, prostřednictvím jejichž knih přežilo Komenského jméno nepříznivou dobu.

Pěšina patří mezi české dějepisce a spisovatele. Studoval jezuitské gymnázium v Jindřichově Hradci a vyšší vzdělání získal v Praze, kde se seznámil s Balbínem. Do řádu Tovaryšstva Ježíšova ale nevstoupil a rozhodl se být světským knězem - svěcení dosáhl roku 1654. S Balbínem jej pojilo přátelství, zájem o historii a také vnitřní rozpor mezi vlasteneckým cítěním a věrností katolické církvi. Jako duchovní hodnostář se snažil podporovat českou kulturu a jazyk tím, že se v národně smíšených krajích zasazoval o české bohoslužby a psal některá díla česky. Dával tak najevo, že se nestydí ani za svou národnost ani za svůj jazyk. Na rozdíl od Balbína však Pěšina působil svými vlasteneckými názory jen v omezeném rozsahu a nikdy se nedostal do rozporu s protireformační ideologií.

Byl to právě Balbín, kdo Pěšinu získal pro historii a doporučil mu, aby se v bádání zaměřil na Moravu. Balbín sám zpracovával dějiny Čech. V roce 1663 vydal Pěšina česky psané dílo *Prodromus Moravographiae*. Po tomto spisu měl následovat rozsáhlý latinský pětidílný *Moravopis*, podařilo se mu však zpracovat jen tři díly a vydat pouze díl první. První svazek *Mars moravicus* vyšel v roce 1677 a obsahuje dějiny Moravy do roku 1526. Právě v tomto svazku najdeme Komenského odkaz.

Komenský připravoval řadu let mapu Moravy, která měla být součástí nedochovaného díla o moravských dějinách. Nejstarší výtisk Komenského mapy pochází z roku 1624 a poté byla vydávána více než 150

let. Komenského autorství bylo vždy uvedeno, výjimkou je však její první vydání v Čechách, které bylo pořízeno jako rytina pražského grafika Samuela Dvořáka pro Pěšinovu práci *Mars moravicus*. Důvodem proč Pěšina neuvedl jako autora kněze jednoty bratrské, nebyla jeho nečestnost ani neznalost, ale společenské okolnosti. V 17. století se také nikdo nezaobíral dodržováním autorských práv. Nic to nemění na faktu, že Komenského práce byla využita jako zdroj informací v době, kdy bylo jeho jméno v soupise zakázaných knih.

Komenského mapa Moravy

3.2.3 Václav Jan Rosa

Václav Jan Rosa (1620-1689) byl český právník, filolog a básník. Vystudoval artistickou a právnickou fakultu na pražské univerzitě, poté se živil jako advokát a od roku 1670 působil jako rada apelačního soudu.

Rosa se vždy zajímal o poezii a jazykovědu. V jeho dílech se odráží zájem o Komenského zejména v oblasti gramatiky, frazeologie a slovníkářství. Ranou prací V. J. Rosy byla nepříliš zdařilá sbírka světské milostné poezie *Discursus Lipirona, tj. smutného kavalíra, de amore, o lásce* (1651), která nebyla nikdy vydána. Od poezie se odvrátil a své úsilí zaměřil na studium mluvnice. Výsledkem jeho činnosti v tomto oboru je *Čechořečnost, seu Grammatica linguae Bohemicae* (1672), latinsky psaná česká mluvnice. Má čtyři části: orthographia, etymologia, syntaxis a prosodia. Ve čtvrté části se objevuje mnoho neologismů a purismů, díky nimž se Rosa stal vzorem pro další „brusiče“ českého jazyka. Nová slova vznikala z potřeby pojmenoval nové věci, ale také jako reakce na narůstající množství cizích slov v českém jazyce. Nesrozumitelný jazyk purismu se však neujal.

Současně Rosa pracoval na slovníku *Thesaurus linguae Bohemicae*. Tento čtyřsvazkový slovník nebyl vydán, dochován je však v rukopisech. Rosa jej nazval podle Komenského shořelého díla. Z materiálu ke Komenského *Thesauru* byl vytištěn jen jakýsi zárodek „*Kořenové jazyka českého*“, spisek, který je dnes nezvěstný. Rosa tento spis však znal a čerpal z něj pro svou práci.

Podnětná pro Rosu byla zejména Komenského prosodie. Komenský ve snaze obrodit české básnictví usoudil, že do české poezie by byla vhodná časomíra podle antických vzorů. Takto přebásnil sbírku latinských didaktických hesel a rad, tak zvaného Katona. Jeho časoměrnými verši byl Rosa nadšen. Josef Dobrovský však o tom píše: „Celá prosodie, protože má

za základ pravidla latinské prosodie, je proti duchu a přízvuku české řeči. Komenius měl podivný nápad ..., napodobit latinský hexametr. K tomu si zvolil Katona, kterého celého přeložil do českých hexametrů a 1662 dal vytisknout v Amsterdamě. Rosa užasl nad tímto pokusem a zvyklý počítat slabiky verše na prstech, nikoli soudit podle přízvuku a sluchu, spěchal sdělit tento objev Čechům a dal otisknouti *Catona* 1670 samostatně, a 1672 opět zlepšeného ve své *Čechořečnosti*“ (Dobrovský, 1951, s. 132).

Rosovo dílo, i když nepatří mezi historiky, je tedy dalším dokladem toho, že ačkoli Komenský dosáhl ve své době větší proslulosti v cizině, i doma stále zůstával zdrojem inspirace.

IV. PRVNÍ POLOVINA 18. STOLETÍ

V polovině 18. století bylo Komenského jméno a jeho věhlas téměř zapomenuty. Jednou z příčin tohoto vývoje bylo heslo Comenius v jednom z nejpopulárnějších a nejvlivnějších děl 18. století, v Baylově slovníku *Dictionaire historique et critique* (1696). Toto dílo se stalo pro mnoho osvícenců a tehdejší inteligenci jediným zdrojem informací o Komenském. Bayle vznesl nad Komenským velmi závažnou kritiku a odsoudil mnohé stránky jeho děl a osobnosti, což se stalo pro reputaci Komenského v 18. století určující. Osvícenští učenci, v Evropě i v Čechách, převzali Baylův negativní soud nad Komenským z vědeckého i morálního pohledu.

Jak se domnívá historik Josef Válka, heslo Comenius v Baylově slovníku však nebylo jedinou příčinou ústupu Komenského ze slávy. Hlavní důvod vidí ve změně myšlení a filozofického diskurzu, která odlišovala 17. a 18. století.

J. A. Komenský

4.1 Pierre Bayle

Pierre Bayle

Pierre Bayle (1647-1706) byl francouzský filozof, publicista, profesor Sedanské akademie a Rotterdamské univerzity, představitel raného osvícenství. V roce 1668 jako student jezuitské koleje v Toulouse opustil protestantskou víru svého otce a konvertoval k církvi katolické. Po dvou letech se však vrátil zpět k původnímu vyznání.

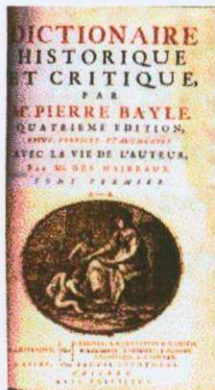
V roce 1675 se stal profesorem filosofie na Kalvinistické akademii v Sedanu. Vzhledem k napjaté situaci ve Francii a všeobecné netoleranci vůči protestantům se přestěhoval do Holandska, kde strávil jako emigrant většinu života. V Rotterdamu učil historii a filosofii, pokračoval ve filosofické práci, psal díla obhajující francouzský protestantismus, vydával literárně kritické noviny *Nouvelles de la République des Lettres*.

Po zrušení ediktu nantského Ludvíkem XIV. v roce 1685, čímž postavil francouzské evangelíky mimo zákon, Bayle ostře napadl náboženskou netoleranci ve svém díle *Commentaire philosophique* (1686). Bayle neodmítá ani ateismus, proto byla tato práce odsouzena všemi protestantskými teology, kteří na ni pohlíželi jako na chválu bezvěrectví.

Později se vzdal všech politických aktivit a začal se věnovat novému cíli, práci na svém nejslavnějším díle *Dictionnaire historique et critique*, které bylo vydáno na konci roku 1696. Poslední léta svého života zasvětil novému vydání *Dictionnaire* (1702) a vyhroceným polemikám a sporům s teology. Bayle byl zastáncem náboženské tolerance, kterou hájil i proti kritice vlastní náboženské strany. Proslul ostrými útoky proti vládnoucím náboženským, metafyzickým a vědeckým teoriím své doby.

Zemřel v Rotterdamu v roce 1706.

4.1.1 Dictionnaire historique et critique

*Dictionnaire
historique et
critique*

V tomto svém nejvýznamnějším díle se Bayle, snad první historik filozofie v moderním kritickém smyslu, snaží podat zevrubný pohled na celou filozofickou, teologickou a filologickou problematiku doby. Pojednává i o otázkách přírodních věd a matematiky. Baylovým cílem bylo původně uvést na pravou míru soudobé předsudky a pověry a odstranit omyly a chybné interpretace z jiných slovníků. Dílo však není slovníkem v obvyklém slova smyslu, vedle náročných vědeckých pasáží a vážných argumentů zde najdeme různé myšlenkové kuriozity či dokonce

obscénní příběhy.

Bayle je ve svých racionálně kritických pohledech na tehdejší společenské klima poměrně odvážný a nekonvenční. Mezi jeho názory patří neslučitelnost pravdy vědění a pravdy víry a požadavek všeobecné tolerance, který v mnohých článcích přerůstá až v lhostejnost či bezbožnost. Dále se staví proti teologickému obrazu světa a je skeptický v otázkách důkazu existence boha. Vyslovuje požadavek svobody myšlení, odmítá víru v jakoukoli autoritu a zastává racionální koncepci náboženství a morálky nezávislé na náboženství, neboť ateismus a náboženství jsou pro něj morálně rovnocenné. Všechny tyto zdůrazňované hodnoty, v té době svým způsobem rozvratné a šokující, vedly k tomu, že Baylův slovník měl velký vliv na francouzské a německé osvícenství, zejména na encyklopedisty (Diderot, Voltaire), které ovlivnil metodou výkladu uplatněnou ve slovníku. Dílo se dočkalo osmi francouzských vydání a bylo přeloženo do angličtiny (1709, 1734-1741) a němčiny (1741-1744).

„Velký úspěch slovníku byl zaručen jednak proto, že slovník vstoupil do příznivého duchovního klimatu „krize evropského vědomí“, ale

zejména proto, že autorem slovníku byl vynikající myslitel a publicista, jehož ničivými kritikami se vzdělané obecnstvo dobře bavilo“ (Válka, 1989, s. 140). Slovník měl samozřejmě i odpůrce, především v řadách vlivných francouzských autorit, které dílo veřejně odsoudily. Baylův protivník Pierre Jurieu proti němu zmobilizoval konzistoř Walloonského kostela v Rotterdamu a Bayle byl tak přinucen vydat *Eclaircissements*, tedy objasnění svého pohledu na ateismus, manicheismus, skepticismus, obscénnost a podobně.

4.1.2 Heslo Comenius

Heslo Comenius patří v Baylově slovníku *Dictionaire historique et critique* k jednomu z nejrozsáhlejších. Podobně jako ostatní hesla je tvořeno hlavním textem a nejméně třemi úrovněmi poznámek po stranách i pod základní statí. Tyto rozsáhlé poznámky tak tvoří snad ještě důležitější část, neboť obsahují Baylovy úvahy, názory, spekulace a citace z děl Komenského jsou věnovány tři a půl strany, což by v běžném tisku znamenalo několik desítek stran.

Ze slovníku je vidět, že Bayle byl seznámen s Komenského dílem, cituje z řady jeho knih a v hlavním textu jsou obsažena životopisná fakta, přejatá z úvodů Komenského spisů. Celkově heslo nevyznívá pro Komenského lichotivě, i přesto jsou zde některé pochvalné pasáže. Bayle ho oceňuje jako významného gramatika, vychází při tom z Komenského díla *Janua linguarum reserata*, která mu „přinesla skvělou reputaci“. „Kdyby Komenský vydal jen tuto knihu, stal by se nesmrtelným. Je to kniha, která byla nespočetněkrát vydána a přeložena nevím do kolika jazyků. Vůbec nepochybuji, že Komenský mluví upřímně, když přiznává, že úspěch této knihy předčil vše, co si představoval. Kdo by nebyl překvapen, když tato

V Baylových očích neuspěly Komenského pedagogické myšlenky a názory. Jak se domnívá historik Josef Válka, který vztah mezi Baylovým slovníkem a Komenským objasnil, nedostatkem Komenského pedagogiky pro Bayla bylo její úzké sepětí s pansofií, kterou zcela odmítá. Jistou roli hraje také fakt, že Bayle tuto problematiku příliš detailně nepromýšlel a názor je spíše převzatý od Samuela Maresia, který Komenského kritizoval již za jeho života. O díle *Opera didactica omnia* Bayle píše: „Toto dílo, které stálo svého autora mnoho bdění a ostatní mnoho peněz, nepřineslo republice vzdělavců příliš prospěchu.“ Bayle také spekuluje o hlavním zájmu Komenského: „Reforma školství není jeho hlavním zájmem. Zaobíral se více proroctvími, revolucemi, zhoubou Antikrista, tisíciletým královstvím a podobnými nápady nebezpečného fanatismu: říkám nebezpečného nejen ve vztahu k pravověrnému náboženství, ale i ve vztahu k vládcům a státům.“

Naprosté odsouzení se týkalo právě Komenského víry v proroctví a věštby a jejich propagace. Bayle četl Komenského soubor proroctví *Lux in tenebris*, kde jsou zachyceny vize Kottera, Drabicia a Poniatowské a označil autora za nebezpečného fanatika „nemajícího za cíl nic jiného, než pobuřovat lid“. Útočí proti zjevením týkajících se budoucího politického vývoje v Evropě, „byl vždy ostražitý k událostem v Evropě, aby je přenesl do systému svých vizí ... tyto vize předpovídaly odstranění Habsburků a papeže“. Komenského dokonce považuje za „podvodníka a skutečného dobrodruha, který si skvěle posloužil svými kompetencemi k vyčerpání měšce dobrých duší“.

Právě víru v proroctví vidí Bayle jako příčinu fanatismu, jehož aktéry nezastaví ani to, že se proroctví k ohlášenému datu nesplnila. „Tito pánové mají prazvláštní povahu. Nic je nevyvede z rovnováhy, ukazují se ve společnosti stejně odvázně po vypršení termínu jako před ním, neobávají se ani posměchu, ani vážných nařčení, jejichž objektem by se měli stát.“ Ačkoli Komenskému přiznává, že zemřel bohabojně, jako pravý křesťan,

vidí jeho smrt jako cestu, kterou se „vyhnul zahanbení vidět sám sebe v planosti svých vizí“ a poznamenává, že „někteří byli překvapeni, že se tolik dožil a že zármutek z toho, že tak špatně uspěl se svými vizemi, mu nezkrátil život.“ Bayle byl touto problematikou tak zaujat, že do slovníku zařadil i hesla Drabicius (Nicolas) a Kotterus (Christophie).

Vedle fanatismu, hrabivosti a podvodnictví je Komenský obviněn i z „nesmírné pýchy a nedostatku soudnosti“.

„Bayle patří mezi první myslitele, kteří nevyvraceli víru v proroctví teologickou argumentací, ale argumentací psychologickou. Tato víra je podle něho prostě důsledek slabosti a jiných vad lidské povahy. Proto musí být Komenský označen za podvodníka. Důkazy pro toto tvrzení našel Bayle u soudobých kritiků Komenského, jimž zcela uvěřil“ (Válka, 1989, s.142). Bayle, jeden ze zakladatelů moderního historického kriticizmu, tak zcela podlehl pranýřování Komenského jeho současníky. Jeho osobní útok byl však pozdějším badáním označen za neoprávněný.

Přesto však po celé 18. století bylo na Komenského pohlíženo skrze názory a hodnocení obsažených v Baylově *Dictionaire historique et critique*.

4.1.3 Komenský a revelace

Vztah Komenského k revelacím je stále předmětem komeniologického badání. Nejvlivnější byla zejména Drabíkova proroctví. Václav Pumplra (1995, s. 40) vysvětluje, proč Komenský Drabíkovým proroctvím tolik věřil. „Komenský si neuvědomil, a zřejmě tomu ani nechtěl věřit, že Drabík obratně, mnohdy ve svůj prospěch, prorokuje de facto Komenského myšlenky, přání a tužby tak, jak se s nimi z korespondence s

Komenským i jiných zdrojů seznamoval. Tím došlo k onomu paradoxu. Komenský měl důkazy o božském proroctví Drabíkově, protože se v podstatě shodovalo s tím, co si přál, v co celý život věřil, v možnost návratu do rodné země. Na druhé straně obratně využíval poznatků od Komenského k „božským sdělením“. Komenský bohužel nedbal na častá upozornění svých přátel na špatnou pověst Drabíkovu. Nedbal na to, že Drabík byl člověkem málo vzdělaným a nespolehlivým. Naopak skutečnost, že Drabík při svém nižším vzdělání si nemohl sám od sebe božská zjevení vymyslet si Komenský vysvětloval jako jejich pravost sdělovanou božstvem prostřednictvím Mikuláše Drabíka.“

Účel revelací byl nejen náboženský, ale hlavně politický a psychologický, byla v nich prorokována zkáza Habsburků a jiné historické události, které měly předpovídat příznivé vyřešení situace českého národa. Knihy *Lux in tenebris* a *Lux e tenebris* byly výrazem Komenského touhy po příznivé změně osudů českého národa.

4.1.4 Historické souvislosti Baylovy kritiky

K objasnění otázky proč Bayle ve slovníku zaútočil na Komenského tak ostře a nemilosrdně je třeba uvést některé dobové souvislosti. Od roku 1661 vládl ve Francii Ludvík XIV. Oporou jeho absolutismu byla katolická církev. S cílem zabezpečit myšlenkovou jednotu země začalo pronásledování a perzekuce hugenotů a po zrušení ediktu nantského v roce 1685 došlo k hromadné emigraci zámožné podnikatelské a obchodní buržoasie i řemeslníků do Švýcarska, Nizozemí a Anglie.

Baylova kritika ve skutečnosti odrážela soudobé konflikty v názorové a myšlenkové orientaci mezi francouzskými hugenoty, kterých se Bayle osobně účastnil. Prostřednictvím Komenského osobnosti se tak

vypořádával s vlastními oponenty a hledal vodítka k řešení svých vlastních otázek a pochybností. Jedno ze stěžejních jmen v této otázce představuje Pierre Jurieu.

Pierre Jurieu (1637-1713) byl francouzský protestant, profesor teologie a hebrejštiny na Sedanské akademii, později pastor Wallonského kostela v Rotterdamu, Baylův kolega a přítel. V roce 1680 byla uveřejněna jedna z Baylových kritických prací, což mu přineslo skvělou reputaci, avšak vzbudilo závist jeho kolegy, který psal knihu na stejné téma. To byl počátek jejich dlouhodobého sporu, jehož hlavní příčinou byly ale jiné události. Po zrušení ediktu nantského v roce 1685 Bayle vydává *Commentaire philosophique*, kde se dovolává náboženské tolerance. Dílo však protestantští teologové včetně ortodoxního Jurieua odsoudili jako propagaci ateismu.

Jurieu se postavil do čela boje francouzských emigrantů proti novým poměrům ve Francii a brzy se stal jejich mluvčím. Byl velmi schopný v obraně doktrín protestantismu proti nepřítelům a útočníkům, jimiž byl nazýván „Goliášem protestantů“. Neváhal ani kdykoli vstoupit do sporu se svými souvěrci, pokud se jejich názory i jen nepatrně lišily od jeho vlastních.

V této těžké době se Jurieu pro útěchu i obranu obrátil k vizím apokalypsy a úspěšně přesvědčil nejen sám sebe, že svržení Antikrista a Babylonu, tedy Ludvíka XIV. i papežské moci, se uskuteční v roce 1689 a že dojde k obnovení starého pořádku a evangelická církev se vrátí znovu do vlasti. Tyto vize a proroctví byly obsaženy v *Accomplissement des propheties*. Emigranty vyzývá k aktivitě, boji a víře v boží spravedlnost. Baylův postoj byl však odlišný.

V roce 1684 začal Bayle publikovat literárně kritické noviny *Nouvelles de la République des Lettres*, ve kterých se v roce 1690 objevila anonymní práce *Avis important aux refugies* namířená proti Juriemu.

Avis important aux refugies

Jejim autorem byl Bayle a vyjadřuje v ní odlišnou strategii než Jurieu. Pro Bayla je Ludvík XIV. stále králem Francie, který si svou chybu odstranění tolerance uvědomí až později, a varuje emigranty před falešnými proroctvími a neuváženými politickými činy. O rok později Jurieu autora spisu odhalil a „teolog z Rotterdamu“ se stal nejtrpčím nepřítelem „filozofa z Rotterdamu“. Oba tak zabředli do dlouhé a šíravé polemiky, která však nebyla přínosná v žádném směru. Trpkost a vytrvalost útoků Pierra Jurieu proti bývalému příteli, který mu kdysi pomohl dostat se do bezpečí v

Holandsku, vedly až k Baylovu propuštění z univerzity v roce 1693. V té době se Bayle plně věnoval práci na svém *Dictionnaire historique et critique*, po jehož vydání spor trvá až do Baylovy smrti.

Heslo Comenius v Baylově slovníku je pokračováním v publicistické bitvě mezi Baylem a Jurieuem. Bayle nemohl uvést do slovníku heslo Jurieu, protože psal historický slovník a Jurieu byl současníkem. V Komenském však našel vše, co pro kritiku Jurieua potřeboval. Baylovi posloužily tyto paralely: postavení českých evangelíků po Obnoveném zřízení zemském a francouzských evangelíků po zrušení ediktu nantského, Komenského i Jurieho víra v proroctví jako nástroj politického boje a jejich angažovanost v jednání o mír. Aby nebylo pochyb, na koho vlastně útočí, je Jurieu v poznámkách k heslu Comenius, Kotterus, Drabicius jmenovitě uveden.

„Skrze Komenského tedy znovu odhaluje Jurieua jako nebezpečného fanatika, který připravuje zkázu svých souvěrců. Kromě toho mohl v tomto hesle ukázkově aplikovat svou metodu na dosud proslulého a známého muže a obratnými citacemi ze spisů jeho odpůrců realizovat jeden ze svých hlavních záměrů: odhalování pověr a jejich škodlivost jakožto důsledku

náboženského a politického fanatismu, odporujícího zdravému rozumu. Komenský se tedy stal obětí řady shod historických okolností a nástrojem průhledného útoku na někoho jiného“ (Válka, 1989, s. 144). O tom, že se Baylův slovník stal zdrojem informací pro mnoho osvícenských kritiků, svědčí i fakt, že úmrtí Komenského bylo u mnoha autorů přebíráno chybně podle Bayla, a to 15. listopadu 1671.

4.2 Obrat v myšlení 17. a 18. století

Jak už bylo naznačeno v úvodu této části, Baylova kritika nebyla jedinou příčinou toho, že Komenský přestal být ve vědeckém světě autoritou a jeho jméno upadalo v zapomnění. Důvodem byla především změna v celkovém myšlení, která odlišovala 17. a 18. století. Výrazná proměna se týkala náhledu na Boha, člověka, možnosti rozumu, svobodu, společenský řád, vzdělanost i vědu.

Zařazení Komenského díla do některé z kulturních, či civilizačních epoch je velmi složité. V jeho práci najdeme prvky doznívající renesance, vládnoucího baroka, popřípadě manýrismu (bývá chápán buď jako předstupeň baroka, nebo jako závěr renesance), i raného osvícenství. Komenský trávil část svého života v Čechách, kde bývá baroko považováno za nástupce renesance a humanismu. Osvícenství spolu s klasicismem sem však přišlo mnohem později než v zemích západní Evropy a také v mnohem oslabenější formě. Naopak v Anglii, Francii a dalších zemích, kde Komenský pobýval, navazovalo osvícenství a klasicismus přímo na renesanci a humanismus a baroko se příliš neujalo.

Barokní výjev

Baroko vzniklo v druhé polovině 16. století a během 17. a 18. století zasáhlo téměř celou Evropu. Bylo etapou protireformační a protihumanistickou. Snažilo se člověka opět přivést k duchovnímu životu a potlačit renesanční antropocentrické názory a ideály. Skutečný život čekal barokního člověka až v nadpozemském božím světě, kam ho mohly dovést příkladné a ušlechtilé činy a opravdová víra. Člověk se obracel k bohu jako k jediné jistotě světa, zvláště v době, kdy v Evropě zuřila třicetiletá válka.

Výraznými znaky baroka proto byly hyperbolizace, důraz na bezmocnost vůči řádu světa, duchovnost až mystiku a pomíjivost věcí světských. Přírozenou autoritou byly tradičně zjevené pravdy, opřené o teologický nebo filozofický systém. Ve vědě převažovalo úsilí vytvořit komplexní metodu, která by obsahovala veškeré vědění a pravdu a byla podpořena neomezenými možnostmi boha.

Osvícenství byl široký myšlenkový směr, který se v Evropě objevil ve druhé polovině 17. století a rozvíjel se celé 18. století. Zasáhl nejprve Anglii, poté Francii a odtud se šířil do dalších zemí. V rovině umělecké mu odpovídá klasicismus. Počátky osvícenství jsou spojeny s kritikou absolutní monarchie a s rozvojem moderní vědy. Osvícenství odmítlo velké vědecké spekulativní systémy a hlavním duchovním východiskem člověka se stala víra v možnosti rozumu. Osvícenství věřilo, že vědecké poznání umožní podstatné zkvalitnění života všech lidí po stránce materiální. Větší tolerance mezi lidmi měla přispět i ke zlepšení mezilidských vztahů. V oblasti náboženské vyústilo v deismus, tj. víru, že Bůh svět pouze stvořil a dal mu zákony, ale už do jeho běhu dále nezasahuje. Někteří radikální osvícenci se

proto dostali až k ateismu. Prosadila se představa moderní vědy jako zkoumání řádu přírody a pokusu o formulaci zákonů, jimiž se fungování přírody i společnosti řídí. Na člověka bylo nahlíženo jako na svobodného jedince, který má svá přirozená práva a možnost volby. Osvícenský člověk, občan, měl mít zájem o vzdělání, vlastní filozofickou a literární tvorbu a participaci na politickém životě. Myšlenky osvícenství znamenaly pozvolný rozklad starého politického, společenského i hospodářského řádu.

*Diderotova
Encyklopedie*

Období „konce nadvlády teologie a vítězství filozofie a vědy“ (Válka, 1989, s. 146) uvedlo epochu, která odmítla Komenského „zastaralé“ myšlení, hodnotovou orientaci a vědecké metody.

I v Komenského systému však najdeme prvky formujícího se osvícenství. Komenský přikládal velký význam rozumu a věřil v pokrok věd a poznání. Jako člověk hluboce věřící chtěl rozum smiřovat s náboženskou vírou, která mu byla prioritní, a dosáhnout harmonie vědeckého poznání a poznání pomocí víry. To se však zcela neslučovalo s racionálním myšlením osvícenského vědce. Osvícenci se vírou v rozum snažili vymanit z pověr, mýtů a náboženských dogmat. Proto byla kritizována Komenského „fanatická víra“ a zejména propagace revelací. Osvícenská věda odmítla i pansofii. Komenskému šlo o ucelený výkladový systém, který by byl schopen postihnout především účelovou a významovou strukturu vesmíru. Naopak osvícenci systémy odmítali a zdůrazňovali poznání fakt, která odhalí stavbu a funkci jednotlivých těles materiálního světa.

Pedagogicko-didaktická činnost nebyla zcela odsouzena, neboť osvícenci kladli poměrně velký důraz na vzdělání. Komenský ve své výchově usiluje o dokonalého člověka, osvícenci však o dokonalého občana. Svoboda občana je pro mnoho osvícenců svobodou politickou a náboženskou a je jeho právem. Výchova k ní znamenala nástroj proti ustrnulým autoritám, dogmatismu a náboženským předsudkům. Pro Komenského je člověk od přirozenosti svobodný, jeho svobodná vůle je však normována tím, pro co byl stvořen.

Vedle některých pedagogicko-didaktických myšlenek byl pro osvícence podnětný i Komenského vztah k jazyku, neboť v době osvícenství byla latina postupně nahrazována národním jazykem, který začal plnit důležité funkce.

Rozdíl v celkovém myšlení a hodnotové orientaci byl důvodem odmítnutí Komenského jako vědecké i morální autority. Přesto v jeho díle najdeme principy, které byly v souladu s osvícenstvím a které byly dále rozvíjeny a uplatňovány.

V. DRUHÁ POLOVINA 18. STOLETÍ

5.1 Stav českého jazyka v době osvícenského klasicismu

Zdroje, z nichž čerpala kultura 17. a první poloviny 18. století, začaly postupně slábnout a pronikal k nám osvícenský klasicismus. Tento nový směr přinesl zájem o národní dějiny a pěstování kultury v národním jazyce. V druhé polovině 18. století se však šířila především díla německá, neboť česká literární produkce prakticky neexistovala. Česky mluvily pouze nejnižší vrstvy na vesnicích a to ještě špatně. Na záchraně češtiny neměl téměř nikdo zájem. Český jazyk se dostal do situace, kdy jeho spisovná podoba již neexistovala a mluvená podoba byla téměř nesrozumitelnou. Stal se spíše státoprávním symbolem než prostředkem ke komunikaci.

Největší zájem o češtinu projevoval stát. V roce 1747 vydala Marie Terezie reskript s výzvou, aby byla na pražské univerzitě vyučována čeština kvalitně, tato výzva však nenašla odezvu. Vyučování češtiny se tak přesunulo do Vídně. V Praze byla katedra českého jazyka zavedena až v roce 1791 před korunovaci Leopolda II., kdy se Praha chtěla ukázat jako kulturně vyspělá součást říše.

Roku 1773 došlo k oficiálnímu zákazu jezuitského řádu. S odchodem jezuitů se však rozpadl školský systém, který byl velmi kvalitní. To uvedlo češtinu do ještě hlubší krize, protože právě na jezuitských školách byl češtině věnován největší prostor.

Poslední třetina 18. století bývá označována jako první fáze obrození a znamenala pro české země mnoho změn. Zrušením nevolnictví bylo umožněno svobodné stěhování obyvatel za prací. Došlo k velkému přílivu venkovského lidu do měst, což způsobilo zvýšení zájmu o češtinu, neboť

většina těchto nevzdělanců mluvila německy špatně, nebo vůbec. Dále byl vydán toleranční patent, který znamenal povolení protestantské církve. Postupně se uvolňovala i cenzura a rostl okruh lidí, kteří se věnovali literární tvorbě i těch, jimž byla určena. Vzniká nová vrstva měšťanstva a inteligence.

Oficiálním jazykem i jazykem literatury byla němčina. V tomto období převažuje skeptický pohled na možnost češtiny plnit funkci literárního a správního jazyka, neboť její stav byl ubohý a neschopný plnit nároky náročnější literární produkce. Přesto však vznikají latinsky a německy psané obrany českého jazyka, hájící jeho potřebu ve veřejném životě, nezaměnitelné místo v národní kultuře i nutnost jeho dalšího rozvíjení. Pozvednutí stavu jazyka, vytvoření jazykových pravidel i teorie literatury se stalo hlavním zájmem autorů této etapy.

V próze si největší popularitu získaly knížky lidového čtení, v oblasti poezie vychází řada almanachů, důležitou úlohu z hlediska šíření českého vlastenectví hrála tvorba dramatická. Obrozenci pochopili sílu mluveného slova a bezprostředního kontaktu s publikem a snažili se působit na lid pomocí zábavných lidových her s aktuálními náměty a vlasteneckými ideály. Osvícenské výchovné a společensky reformní snahy podporovaly rozvoj knihovnictví, rostla také obliba novin, čítáren a vědeckých společností.

První generace obrozenců, která byla existenčně závislá na vlastenecké šlechtě, měla za úkol jazyk obnovit, stanovit normy novodobé češtiny, rozšířit zájem o jazyk a posílit zájem o českou vědu. Jazyk a literární dějiny se staly zprvu předmětem vědeckého zkoumání. Krize jazykového vývoje měla být překonána vydáváním předbělohorských děl a hodnocením vývoje jazyka s cílem ustanovit spisovnou normu.

5.2 Komenský a osobnosti raného obrození

V první polovině 70. let 18. století se v Čechách výrazně aktivizovala osvícenská vědecká činnost. V letech 1771-1772 vycházel první vědecký časopis *Prager gelehrte Nachrichten*, kolem něhož se formovala skupina vědců v čele s proticírkevním radikálem a přírodovědcem Ignácem Bornem (1742-1791). V roce 1774 vznikla Soukromá (později Královská) společnost nauk. Stála v opozici k jezuitské kulturní nadvládě a vídeňskému centralismu a jejím úkolem bylo rozšiřovat poznatky z oblasti přírodních věd, matematiky, lékařství, techniky, společenských věd, historie, lingvistiky či literární historie. Právě tato instituce výrazným způsobem přispěla k opětovnému poznávání Komenského osobnosti a díla, jehož znalost v Čechách téměř zanikla. Přispěli k tomu vůdčí vědecké osobnosti František Martin Pelcl, Mikuláš Adaukt Voigt, Karel Rafael Ungar a Josef Dobrovský.

5.2.1 František Martin Pelcl a Mikuláš Adaukt Voigt

F. M. Pelcl

František Martin Pelcl (1734-1801) byl významný český historik, filolog a univerzitní profesor. Studoval filosofickou fakultu v Praze a historii, estetiku a gramatiku ve Vídni. Vzdělání si doplnil četnými cestami po Francii a Anglii. V letech 1761-1769 působil jako vychovatel nejprve u hrabat ze Šterneberka a poté v rodině F. A. Nostice. Navázal společenské a literární styky s prvními obrozenci (Dobner, Dobrovský, Thám, Kramerius) a začal se zabývat studiem českých

dějin. Své spisy psal nejprve německy (*Kurzegefasste Geschichte der Böhmen von den ältesten bis auf die itzigen Zeiten*, 1774), posledních 10 let života, v souladu s národně buditelskými snahami, také česky (*Nová kronika česká*, 1790). Spolu s Dobrovským se věnoval studiu českého jazykozpytu a vydávání prací starých českých kronikářů. V roce 1793 se Pelcl stal prvním profesorem obnovené stolice českého jazyka a literatury na pražské univerzitě. Mezi významné počiny F. M. Pelcla, patří první vydání Balbinovy *Obrany jazyka slovanského, zvláště českého* v roce 1775 a první české vydání Komenského spisu *Labyrint světa a ráj srdce* v roce 1782. Pelcl se vždy snažil bránit českou řeč, neboť si byl vědom jejího významu a zašlé slávy.

Mikuláš Adaukt Voigt (1733-1787) byl všestranně vzdělaný osvícenec, učitel a historik. Vyrůstal v německém prostředí, ale jako český vlastenec ovlivnil významně českou historiografii. Ve svém hlavním historickém díle, čtyřsvazkovém *Popisu dosud známých českých mincí* (1771-1789), položil základy české numismatice. Jeho poslední práce *O duchu českých zákonů* je obhajobou českého práva a jazyka proti centralizačním snahám Vídně.

Komenský v *Abbildungen*

F. M. Pelcl a M. A. Voigt spolupracovali na reprezentačním spise české vědy druhé poloviny 18. století, na díle *Effigies virorum eruditorum atque artificium Bohemiae et Moraviae* (1773-1774). Pelcl jej přeložil do němčiny jako *Abbildungen Böhmischer und Mährischer Gelehrten und Künstler* (1773-1782). Tímto biografickým slovníkem významných osobností Čech a Moravy se autoři snažili ukázat slavnou minulost Českého království v rámci habsburské monarchie a posilovat národní sebevědomí a

vlastenecké snahy, vědecké i jazykové. Česká minulost byla vládnoucími vrstvami posuzována jako kacířská a rebelantská a historická bádání této etapy si kladla za cíl takový náhled změnit. V díle proto dochází k oživení dlouho opomíjených jmen jako Hus, Jeroným, Rokycana a Komenský. Slavná minulost měla podpořit soudobé snahy pozvednout sebevědomí českého národa.

Heslo Johann Amos Comenius zabírá ve slovníku sedm stran a uvádí téměř správně Komenského životopisné údaje, jeho cesty a působiště. Již v úvodu se objevuje poznámka, která předznamenává dva protikladné soudy o této osobnosti. Na jedné straně je obdivován Komenského „osvícený rozum, rozsáhlé znalosti a neunavitelná píle“, na straně druhé považují autoři za udivující a smutné pro vědu, že se tento učenec „nechal svést k pověrám a nevkusným blouzněním“.

Z Komenského spisů se slovník vyjadřuje pochvalně o jazykových učebnicích. *Janua linguarum reserata* je hodnocena jako jediná kniha, vyjma Písma svatého, která byla přeložena do všech evropských jazyků a mnoha dalších. *Orbis sensualium pictus* posuzuje jako jedinečnou pomůcku při vyučování: „V Čechách má tato kniha při vyučování češtiny stále ještě své zvláštní využití, díky půvabu a správnosti výrazů, ve kterých našeho Komenského nikdo nepředčil.“ Autoři poznamenávají, že: „Pokud by se tento učenec zabýval pouze gramatickými záležitostmi, aniž by se vměšoval do předmětu božího učení, zůstala by jeho sláva mnohem zářivější, než opravdu je.“ Podle autorů by Komenskému ke slávě dopomohl zejména jeho nedochovaný *Thesaurus*, jehož ztráty velmi litují: „Ze všech prací Komenského by mu jeho Slovník, který měl již docela hotový... přinesl největší slávu a naší vlasti největší užitek. Ale bohužel! se většina jeho spisů stala při zpusťování Lešna obětí plamenů. Tato ztráta se nás dotýká o to více, že ještě dnes postrádáme takovýto užitečný pomocný prostředek pro ty, kteří se chtějí učit naši řeč, a při tak velkém úpadku našeho jazyka, máme sotva nějakou naději.“ Komenského činnost, zaměřená tímto směrem, si získala

úctu vlasteneckých autorů.

Velmi negativně je však hodnocena Komenského víra v revelace a podobné „hloupé bludy“, kterými si „zatemnil píli získané vážené místo a dobré jméno“. Z Komenského spisů byly odmítnuty zejména *Pansofie Prodromus*, ve kterém se podle autorů již objevuje Komenského „záliba ve fanatických výstřednostech“, a především spisek prorocství *Lux e tenebris*. „Komenský tímto zcela ztratil své jméno, které si dosud získal. Každý odsoudil tak neobyčejnou opovážlivost, která předkládala celému světu podlé smyšlenky jako božská vnuknutí... Komenský musel sám vidět, že se jeho prorocství nevyplnila a byla vystavena výsměchu celého světa, což bylo nejchoulostivější pokárání za jeho provinění.“

Hodnocení Komenského musí být z části příznačně negativní, protože jak dokládá poslední část hesla, byli autoři Pelcl a Voigt výrazně ovlivněni zdrojem, ze kterého čerpali. Tím se jim stal, stejně jako mnoha jiným osvícencům, Baylův *Dictionnaire historique et critique*. „Z toho, co Bayle o tomto učenci vyprávěl, jsme nastínili jeho životní příběhy, k tomu jsme ale přidali, co jsme si při čtení děl tohoto učence poznamenali.“

Z Komenského spisů, jsou v *Abbildugen* zmíněny pouze spisy latinské, nikoli české. Autoři se také vyjadřují pouze ke spisům jazykovým a náboženským, ale spisy didaktické jsou zcela opomenuty. Kladně je tedy hodnocen jen Komenského přínos pro český jazyk a otázka posouzení a postihnutí celé šíře Komenského osobnosti zůstává na další generaci.

5.2.2 Karel Rafael Ungar

Karel Rafael Ungar (1744-1807) působil jako vydavatel a literární historik, pedagog a kněz. Jeho jméno je avšak především spojeno s

rozvojem knihoven a knihovnictví v době osvícenského absolutismu u nás. Do roku 1773 byl správcem strahovské knihovny a v roce 1780 byl jmenován správcem univerzitní knihovny v Praze. Zasloužil se o uplatnění práva povinného výtisku a vytvořil Národní knihovnu. Významným krokem byl návrh vládě odebrat venkovským farám Koniášův *Klíč*. Věnoval se mnoha oborům – filozofii, matematice, teologii, dogmatice, historii, numismatice, jazykům. Významně se podílel na organizaci vědeckého a politického života, také jako člen Soukromé (později Královské) společnosti nauk. Přestože Ungar pocházel z německé rodiny a německy i psal, patřil ve své době k předním českým vlastencům.

V roce 1776 vydal první svazek do té doby nepublikovaného spisu *Bohemia Docta* od Bohuslava Balbína. S ohledem na osobu Komenského je tento počín důležitý proto, že Ungar opravil a doplnil informace uvedené Balbínem. Ungar jednak pracoval s prameny, jež Balbín ve své době k dispozici neměl a také celkový stav historického bádání byl na lepší úrovni.

Mezi důležité korekce patří zejména rok úmrtí Komenského. V Baylově *Dictionnaire* najdeme rok 1671 a v *Abbildungen* rok 1672. „Ungar uvádí zprávu o převzetí zesnulého z Amsterdamu do Naardenu, kde byl pohřben 23. 11. 1670. Tento údaj získal z historického díla *Theatrum europaeum*“ (Albrechtová - Urbánek, 1989, s. 164).

Stat' také doplnil seznamem Komenského děl. Seznam není kompletní, přesto je úplnější než v *Abbildungen*, které doplňuje o dalších 39 titulů. „Zahrnuje již spisy didaktické např. *Opera didactica omnia* i spisy české např. *Manuálník*. U některých spisů však dochází k omylům, neboť Ungar přisuzuje Komenskému autorství u spisu, který nenapsal (*Theatrum divinum*), nebo tentýž spis uvádí pod různými názvy. Z jedenácti děl uvedených v *Effigies (Abbildungen)* nezaznamenává *Martyrologium Bohemicum*, ale ani *Orbis*“ (Albrechtová - Urbánek, 1989, s. 164). Velký rozdíl je zejména v celkovém hodnocení Komenského, neboť Ungar se, na

rozdíl od *Abbildungen*, zdržuje negativních, ale i pozitivních komentářů o Komenském. Překvapivé je to především u *Lux e tenebris*, neboť tento spis doposud nezůstal u žádného z kritiků bez odezvy.

Ungarem doplněný seznam Komenského děl inspiroval i F. M. Pelcla, který v roce 1782 v předmluvě ke čtvrtému dílu *Abbildungen* doplnil seznam děl Komenského o české spisy. „Čerpal přitom z indexu zakázaných knih a sestavil soupis deseti titulů. Vyskytuje se zde již u Ungara zmiňovaný *Manuálník*, nově pak především *Labyrint*, *Kšaft*, *Hlubina bezpečnosti*, *Praxis pietatis*“ (tamtéž, s. 165).

5.2.3 Josef Dobrovský

Josef Dobrovský

Josef Dobrovský (1753-1829) byl představitel osvícenského kriticizmu, jazykovědec, historik, zakladatel slavistiky. Vyrůstal v Čechách v německém prostředí Horšovského Týna. S osvícenskými myšlenkami se poprvé setkal v Praze, kde studoval filosofii a bohosloví. Studium však nedokončil, protože roku 1772 vstoupil v Brně do jezuitského řádu, který svým členům poskytoval široké možnosti studia. Jezuitský řád byl papežem Klementem XIV. roku 1773 zrušen a Dobrovský se vrátil do Prahy, aby dokončil studium bohosloví. Na kněze se nechal vysvětit až po deseti letech, ale kněžské povolání nevykonával. Působil jako vychovatel synů hraběte F. A. Nostice, nejvyššího purkrabího v Čechách. Zde se seznámil s předními pražskými osvícenskými učiteli. V letech 1789-1790 působil jako rektor Generálního semináře kněžského v Hradisku u Olomouce, který zajišťoval výchovu kněží. Několik let působil jako ředitel

Soukromé (později Královské) společnosti nauk. Od počátku 19. století se intenzivně zabýval slavistickými studiemi. V roce 1818 se podílel na založení Národního muzea v Praze.

Dobrovského prioritami se stala tři témata: české dějiny, český jazyk a česká literatura. Stěžejní díla však psal latinsky nebo německy, protože čeština nebyla v Dobrovského době schopna vyjádřit složité myšlenky a vědecký obsah jeho děl. Dobrovský patřil ke generaci, která nevěřila v uplatnění českého jazyka v náročné literatuře a vědě. Tímto svým skeptickým postojem k možnosti oživení češtiny jako literárního jazyka se odlišoval od následující jungmannovské generace obrozenců. Přesto se však výrazně zasloužil o jeho další rozvoj. V díle *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (1809) shrnul slovní bohatství češtiny a vědecky odůvodnil a stanovil pevná mluvnická pravidla a zásady pro tvoření nových slov.

K základním dílům Dobrovského patří *Geschichte der Böhmischen Sprache und Literatur* z roku 1792, později přepracované jako *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur* (1818), kde kriticky zkoumá staré české literární památky. V tomto díle se jako první pokusil o periodizaci českého literárního vývoje v rámci dobových a společenských souvislostí.

Josef Dobrovský byl největší postavou českého osvícenství a počátků národního obrození. Kritickým přístupem a vědeckými pracemi připravil podmínky pro rozvoj jazykově českého i literárního bádání v druhé obrozenské etapě.

Komenský v díle Dobrovského

V *Geschichte* dělí Dobrovský vývoj českého jazyka na šest etap, od počátků až do současnosti. Jednotlivá období rozvoje českého jazyka jsou

hodnocena z pohledu jeho funkce a rozšíření v jednotlivých společenských vrstvách, uvádí autory, kteří tvořili i jejich díla. Nejlépe hodnotí období let 1520-1620, dobu vlády Rudolfa II., kterou považuje za „krásný neb zlatý věk české řeči“. Vyzdvihuje na něm zejména jazykovou úroveň děl a také knihtiskem umožněné masové rozšíření literatury. Opakem je poslední etapa, tedy doba pobělohorská, kterou vidí jako „úpadek české řeči“. Pokleslý stav literárního jazyka přisuzuje „ochromení a oslabení celého českého národa na těle i na duši“ po roce 1620, odlivu inteligence i cenzuře. Dobrovský zde jako první odsuzuje pálení a ničení knih jezuity a otevřeně mluví o důsledcích bitvy na Bílé hoře.

V části, kde se Dobrovský zabývá šířením katolických i nekatolických knih v době pobělohorské se píše: „Mimo Čechy vyšly v Lešně v Polsku, v Amsterdamě a obzvláště v Žitavě různé spisy, většinou náboženského obsahu, pro nekatolické souvěrce ve velkém množství, mezi nimiž vynikající spisy Komenského svým dobrým slohem.“

Komenského jméno se dále objevuje v souvislosti s uvolněním cenzury po zrušení *Indexu zakázaných knih* (1782). „Mnohé dobré dílo, které dříve se četlo v Indexu, nyní opět mohlo být vydáno, kteréžto příležitosti také naši kupci užili. Tak vyšel 1782 nejlepší spis Komenského *Labyrint světa*...“

Z obou těchto citací by se mohlo zdát, že postoj Dobrovského ke Komenskému byl kladný, bez potřeby kritizovat. To však nebylo zdaleka tak jednoznačné.

Znalost Komenského spisů se začala šířit v 80. a 90. letech 18. století. Nové informace se tak dostávají i k Dobrovskému, zejména prostřednictvím slovenského evangelického duchovního Juraje Ribaye, který jej upozornil na oddíl o Komenském v knize J. Ch. Adelunga *Geschichte der menschlichen Narrheiten* (1785). Němečtí racionalisté zde z Komenského „dělají blázna“ pro jeho víru v proroctví a různá vidění.

Právě víru v revelace vytýká Komenskému také Dobrovský v *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur*. Dobrovský často vystupoval proti předsudkům a legendám, provázejícím tehdejší náboženský život, i proti dogmatickým názorům církevních představitelů. Osvícenskému racionalistovi proto vadil Komenského mysticismus a vizionářství, stejně jako až fanatické náboženské přesvědčení, ačkoli Dobrovský sám byl hluboce věřícím člověkem. Paradoxní je, že i Dobrovský ve stáří podlehl návalům mysticismu a iluzionismu. Bylo to v důsledku duševní choroby, kterou trpěl od roku 1795. Projevovala se návaly zuřivosti, blouzněním i ztrátou kontroly nad tím, co říkal a psal. V jeho dopisech přátelům tak můžeme číst různé fantastické filantropické návrhy a předpovědi rozmachu Slovanstva.

Dobrovský také nesouhlasil s Komenským v otázkách prozodie. Komenský byl zastáncem časomíry pro české básnictví, ta byla ale pro Dobrovského „proti duchu a přízvuku české řeči“. Komenského překlad Catonovy knihy *Disticha moralia* do českých hexametřů po vzoru hexametřů latinských označil za „podivný nápad“. Dobrovský zastával názor, že českému verši odpovídá přirozený slovní přízvuk, stanovil základní prozodická pravidla a jako nejvhodnější systém zvolil sylabotónismus. O teorii českého verše je jeho příspěvek v příloze k Pelcovým *Grundsätze der böhmischen Grammatik* (1795).

Dobrovský odmítl Komenského i jako historika. Znal *Labyrinth* i některé jiné spisy, celkově však byl pro něj Komenský nepodnětný, zaujaly jej snad jen práce lexikografické.

Dobrovský byl znám jako důsledný obhájce svobody myšlení a vědeckého úsudku a nesmlouvavý kritik, díky čemuž se dostával do nejrůznějších sporů a polemik. Kritiku považoval za veřejnou záležitost, nezbytnou pro vědecký výzkum i pro ozdravení společenských poměrů. Jeho činností vrcholil v Čechách osvícenský racionalismus a kriticismus. Je však patrné, že generace Dobrovského byla stále pod vlivem podobných

názorů a hodnocení jaké vyslovil P. Bayle. Těžko tak mohla objektivně posoudit a docenit význam Komenského. Ani u Dobrovského tedy nedošlo k výraznému rozšíření komplexnějších informací o Komenského díle a životě.

5.2.4 Karel Ignác Thám

K vědeckému okruhu obrozenců patří i radikální obránce jazyka Karel Ignác Thám (1763-1816), český filolog, básník, překladatel, soukromý učitel českého jazyka, vydavatel slovníků a mluvnic. Je autorem česky psané *Obrany jazyka českého proti zlobivým jeho utrhačům, též mnohým vlastencům v něm liknavým a nedbalým* (1783) a stejně jako ostatní vlastenci obhajoval právo používání češtiny v úřadech, církvi, i lidové literatuře. Spolu s bratrem Václavem (1765-1816) překládal divadelní hry (Shakespeara, Schillera) a usiloval o zavedení českých představení.

Thám nepatří do okruhu historiků, jeho práce však byla ve vztahu ke Komenskému přínosná. V roce 1805 jím byla vydána nová latinsko-česko-německá verze Komenského spisu *Janua linguarum reserata*. Toto vydání je uvedeno novým životopisem J. A. Komenského. Jeho autorem je K. I. Thám, kterému jako zdroj informací sloužil Balbín, Ungar a Pelclovo první i čtvrté vydání *Abbildungen*. Thámův seznam Komenského spisů je spojením Pelclovy a Ungarovy práce, kterou doplňuje o dalších 12 názvů. Pod nimi se však znovu skrývají již uvedené knihy. Životopisná fakta jsou obdobou *Abbildungen*, podobně jako Ungar však nehodnotí Komenského víru v revelace a tedy ani spisy *Lux e tenebris* nebo *Prodromus pansophiae*. Thám uvádí sice pasáž kritizující Komenského urputný boj s katolictvím, zároveň však odkazuje na Balbínovu poznámku v *Bohemia docta*, že Komenský nenapsal nikdy nic, co by odporovalo katolické víře. K vydání tohoto díla

vedl Tháma jeho zájem o filologii a pedagogiku.

Ve své *Obraně* mluví o Komenském jako o vznešeném muži a chválí jeho *Labyrint světa a Hlubinu bezpečnosti*. Komenského spisy se tak pomalu stávají literárním vzorem.

„Vztah Tháma ke Komenskému byl jistě citovější než u kritických osvícenců, vědců Voigta, Pelcla, Ungara nebo i Dobrovského... Předmluva k učebnici *Janua linguarum*... nepřináší ještě vlastní hodnocení, ale jako by předznamenávala cítění mladší generace obrozenců. (J. Nejedlý, J. Jungmann)“ (Albrechtová - Urbánek, 1989, s. 165).

kombinují slovní zásobu zhruba 7 300 slov, se žáci ve stu tematických kapitol seznamují s živou i neživou přírodou, tělesným i duševním světem člověka, s náboženstvím a dalšími stránkami lidského života. Byla psána ve dvou sloupcích, první obsahuje text v mateřském jazyce, druhý v latinském nebo cizím. V roce 1633 byla Janua vydána česky pod názvem *Dvěře jazyků otevřené*.

Orbis sensualium pictus (Svět v obrazech) je zkrácenou a zjednodušenou verzí Januy, vyšel poprvé v latinsko-německém vydání v roce 1658. Stal se vzorem učebnic cizích jazyků a vědění o světě obecně a úspěchem předčil i Januu. Původně byl určen pro uherské žáky, neboť tamní vzdělání zaostávalo za ostatní Evropou. Komenský si uvědomoval, že žáci nemohou znát všechny věci z vlastní zkušenosti, příslušný text byl proto doprovázen obrázkem. Přednosti Januy byly tedy doplněny výhodou názornosti. Orbis byl první obrázkovou učebnicí na světě.

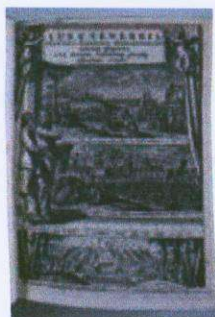

Labyrint světa a ráj srdce, dílo věnované Karlu st. z Žerotína, byl napsán v roce 1623, poprvé vydán v roce 1631. Jde o sociálně alegorické a kritické dílo o stavu tehdejší společnosti. Autor jako poutník provázený Všezvědem Všudybudem a Mámením prochází svět, poznává různá povolání a zpod brýlí mámení a skrze uzdu všetečnosti vidí pravou podobu světa. Východisko hledá ve víře a ve spojení s Bohem. Nejen díky svému obsahu, ale především jazykovým zpracováním měl Labyrint všeobecně pochvalný ohlas a byl hojně překládán. Objevily se i názory, že dílo je nesamostatné a nepůvodní, neboť je v něm patrný literární vliv a podněty německého teologa Jana Valentina Andreae (1586-1654) i řady domácích autorů. Komenský však myšlenky nově propracoval do díla, které je cenným zdrojem poznatků o jeho životě i době.

V *Prodromus pansophiae* (Předchůdce všemoudrosti) zdůvodňuje potřebu a principy jednotné vědy, která by vytvořila pravé a plné vědění,

harmonii ve společnosti a trvalý mír mezi národy. Dílo bylo vydáno v roce 1639 a vzbudilo zájem i kritiku. Filozofové racionalisté, zejména René Descartes, odmítli slučovat filozofii s teologií, členové jednoty bratrské v ní zase shledávali snůšku bludů a nebezpečné propojení neslučitelných věcí. V roce 1638 se proto Komenský musel veřejně hájit. Tak vznikl jeho obranný spis *Conatum pansophicorum dilucidatio in gratiam censorum facta* (Objasnění snah vševědných učiněné k libosti soudců).

Lux in tenebris (Světlo v temnotách, 1657) a rozšířené a obrázky doplněné vydání *Lux e tenebris* (Světlo z temnot, 1667) patřily mezi nejkritizovanější spisy Komenského. Obsahují proroctví a vidiny Mikuláše Drabíka, bratrského kněze, kterého znal Komenský ze studií, Kryštofa Kottera, s nímž se seznámil v roce 1625 při své cestě do Lešna a Kristiny Poniatowské, dcery polského šlechtice a bratrského kněze působícího v Čechách. Jejich působením se v Komenském upevnilo chiliastické přesvědčení, které v něm klíčilo již od studií v Herbornu. Kotter byl v roce 1627 za svá nevyplněná proroctví pranýřován a vyhnán z města. Drabík svá proroctví odvolal, přestoupil ke katolické víře, přesto byl v roce 1671 jako velezrádce popraven. U Poniatowské se vidiny ztratily s dospělostí a vstupem do manželství. Mnozí učenci se snažili Komenskému objasnit a rozmluvit jeho posedlost obhajobou a propagací těchto bludů. Až do své smrti je však Komenský bránil s věřil jim.

ZÁVĚR – Reintegrace odkazu J. A. Komenského

Za svého života měl Komenský řadu příznivců i kritiků. Vzhledem k situaci v českých zemích našla jeho práce odezvu především v zahraničí. Úctu si získal zejména svými pedagogickými díly, hlubokým vzděláním a nezlomným duchem. Výjimkou však nebyli ani odpůrci, kteří mu vytýkali náboženskou fanatičnost a zaujetí prococtvími. V českých zemích jím byla ovlivněna řada osobností, které i proti oficiálnímu proudu navazovaly na jeho dílo a nechaly se jím inspirovat.

Po dovršení reformace však Komenský upadal stále více v zapomnění, změnil se duch doby a spolu s kritikou Pierra Bayla na přelomu 17. a 18. století to znamenalo žádný nebo jen negativní ohlas ke Komenskému. Přesto se v českých zemích druhé poloviny 18. století objevily vědecké osobnosti, které dokázaly hodnotit pozitivně některé stránky Komenského děl, ačkoli byly stále pod vlivem Baylovy kritiky. Zmiňovaly zejména práce pedagogické a oceňovaly jeho slovesné umění. Přispěly tak k tomu, že se jeho odkazem intenzivněji zabýval stále širší okruh inteligence.

V 19. a 20. století docházelo k postupnému začleňování odkazu Jana Amose Komenského zpět do národní i evropské kultury a vědy.

Nové poznatky o životě a díle přinesl představitel druhé obrozenecké generace Josef Jungmann (1773-1847). Ve své *Historii literatury české* (1825) uvádí stručnou biografickou poznámku a také soupis děl, do kterého systematicky včlenil 13 titulů. Kladně hodnotí Komenského jazykové znalosti a způsob vyjadřování.

Nejvýraznější obrat v poznávání Komenského a v přístupu k němu však znamenala až práce Františka Palackého (1798-1876), zakladatele komeniologie. Palacký vydal první samostatné studie o životě, idejích, záměrech a díle (sestavil soupis 92 titulů) Komenského. Odhaloval, že

kritické soudy a mylná hodnocení, které vznesly osobnosti 18. století, byly ovlivněny atmosférou doby a pronášeny bez důkladnější znalosti Komenského spisů. Palackého nezajímá jen jazyková stránka Komenského děl, ale hodnotí širokou oblast jeho působení jako celek.

V 19. století narůstá zájem především o Komenského pedagoga. Podíl na tom má přírodovědec Jan Evangelista Purkyně (1787-1869). Několikrát navštívil Lešno a v archívech objevil mnoho neznámých rukopisů Komenského, mezi nimi i českou verzi *Didaktiky*. Tyto spisy byly postupně vydávány a Komenského pedagogika si získávala stále více příznivců. Z iniciativy českých učitelů došlo v závěru 19. století k založení Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze. Muzeum mělo nejen dokumentovat vývoj našeho školství, ale současně se přihlásilo ke Komenského odkazu. Zabývá se jeho přínosem v oblasti pedagogiky, vzdělávání, filozofie, ale i jeho mírotvornými snahami, zásluhami o posílení národního a vlasteneckého citění a náboženské tolerance.

Palacký i Purkyně se zúčastnili odhalení pomníku J. A. Komenského v Brandýse nad Orlicí v roce 1865. Tato událost byla bezmála celonárodní manifestací.

Na konci 19. a počátku 20. století se v duchu národně osvobozenického boje stal Komenský symbolem odporu proti Rakousko-Uherské monarchii a snah o kulturní a politickou emancipaci. Vídeňská vláda bránila vydávání některých jeho děl a v roce 1892 zakázala oslavy výročí Komenského narození. V té době již bylo ale Komenského jméno trvalou součástí historického povědomí, zejména díky neutuchajícímu zájmu, bádání a vydávání jeho děl. K odkazu tohoto učence se přihlásil i Tomáš G. Masaryk.

Na přelomu 19. a 20. století překročil zájem o Komenského hranice Čech a komeniologické skupiny vznikaly v mnoha zemích Evropy. Druhá světová válka přinesla sociální podmínky, ve kterých svět lépe chápal

Komenského touhu po mezinárodním porozumění i prostředky, ke kterým se v těžké době uchýloval. Zdůrazňováním myšlenek všeobecného míru a spolupráce mezi národy, náboženského smíření a šíření vzdělanosti je považován za předchůdce ideje OSN a jejích institucí.

V době komunistického režimu byl rozvoj komeniologie omezen ideologickými bariérami. Bádání pokračovala, v omezené míře, přesto na vědecké úrovni. Badatelský zájem podporovalo vydávání a překládání Komenského děl v zahraničí i každoroční komeniologická kolokvia v Uherském Brodě. Zde se nachází Muzeum J. A. Komenského. Dokumentuje jeho soudobý ohlas a význam a umělecká díla všech oborů, které mají vztah k jeho činnosti a osobnosti. Rozsah působnosti muzea pokrývá území celého státu a úzce spolupracuje i se zahraničím. Od roku 1971 vydává vědecký časopis *Studia Comeniana et historica*, který obsahuje příspěvky nejen k osobě Komenského, ale k dějinám 16. až 18. století obecně.

V rámci Filozofického ústavu Akademie věd ČR působí Pracovní skupina pro studium a edici díla J. A. Komenského. Činnost skupiny souvisí s badatelskými projekty věnovanými dějinám českého myšlení. V současné době je komeniologická skupina jediným pracovištěm v České republice, které se odkazu Komenského věnuje systematicky v oblasti ediční i interpretační. Jedním z dlouhodobých projektů je kritické vydání celého díla J. A. Komenského. Edice *J. A. Comenii Opera Omnia* je publikována od roku 1969. Skupina udržuje styky se zahraničními vědeckými institucemi, zabývajícími se dílem Komenského a dějinami raného novověku. Patří k nim především Comeniusforschungsstelle v Německu, dále University of Sheffield a další specialisté (Německo, Nizozemí, Norsko, Polsko, Rusko, Španělsko, Švédsko). Ti tvoří také stálý okruh přispěvovatelů do revue *Acta Comeniana* (dříve *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského*, vydáváno od 1910). Obsahuje studie analyzující různé aspekty života a díla Jana Amose Komenského z hlediska filozofie, teologie, pedagogiky i kulturních dějin.

Na publikování Komenského děl a rozvíjení všeobecného povědomí o něm má podíl také UNESCO.

V současnosti úspěšně pokračuje mezinárodní badatelská spolupráce s mnoha komeniologickými centry po celém světě a narůstá především zájem o jeho filozofický systém. Datum Komenského narození je dnes oslavou Dne učitelů. Jeho odkaz je znám po celém světě a znamená trvalou součást kulturního dědictví.

LITERATURA

- Tichá, Z.: *Život a dílo Bohuslava Balbína*, in: Balbín, B.: *Krásy a bohatství české země*, Panorama, Praha 1986.
- Tichá, Z.: *Cesta starší české literatury*, Panorama, Praha 1984.
- Balbín B.: *Rozprava krátká, ale pravdivá*, Odeon, Praha 1988.
- Rejzek, A.: *P. Bohuslav Balbín T. J.*, Knihtiskárna družstva Vlast, Praha 1908.
- Válka, J.: *Česká společnost v 15. - 18. století, I. Předbělohorská doba*, SPN, Praha 1972.
- Dobrovský, J.: *Dějiny české řeči a literatury*, Československý spisovatel, Praha 1951.
- Pelcl, F. M.: *Abbildungen Böhmischer und Mährischer Gelehrten und Künstler*, W. Gerle, Prag 1773.
- Molnár, A., Rejchrtová, N.: *Jan Amos Komenský O SOBĚ*, Odeon, Praha 1987.
- Komenský, J. A.: *Dvěře jazyků otevřené*, Vyšehrad, Praha 1970.
- Komenský, J. A.: *Didaktika veliká*, Dědictví Komenského, Praha 1905.
- Komenský, J. A.: *Labyrint světa a ráj srdce*, Odeon, Praha 1984.
- Komenský, J. A.: *Orbis sensualium pictus*, Fr. Strnad, Praha 1942.
- Mukařovský, J.: *Dějiny české literatury I., Starší česká literatura*, Nakl. ČSAV, Praha 1959.
- Tureček, D.: *Česká literatury národního obrození*, PF JU, České Budějovice 1995.
- Lehár, J.: *Česká literatura od počátků k dnešku*, Nakl. Lidové noviny, Praha 2004.
- Flajšhans, V.: *Písemnictví české slovem i obrazem od nejdávnějších dob až po naše časy*, Grosman a Svoboda, Praha 1901.
- Čornej, P.: *Dějiny země Koruny české I.*, Paseka, Praha 1992.
- Bělina, P.: *Dějiny země Koruny české II.*, Paseka, Praha 1992.
- Pumpřla, V.: *Názory českých osvícenců na J. A. Komenského*, in: F. M. Pelcl, *Sborník příspěvků z odborného semináře II.*, Rychnov nad Kněžnou 1995.
- Šimeček, Z.: *Morava v Pelclově pojetí českých dějin*, in: F. M. Pelcl, *Sborník příspěvků z*

odborného semináře II., Rychnov nad Kněžnou 1995.

Jelínek, M.: *Místo Františka Martina Pelcla v českém mluvnictví*, in: F. M. Pelcl, *Sborník příspěvků z odborného semináře II.*, Rychnov nad Kněžnou 1995.

Skutil, J.: *Bohuslav balbín a Morava*, in: *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách*, Památník národního písemnictví, Praha 1992.

Kalivoda, R.: *Komenského myšlenkový model a problém osvícenství*, in: sborník Komenský a předchůdci osvícenství, *Studia Comeniana et historica* XIX / 1989, č. 37, Uherský Brod.

Albrechtová, I., Urbánek, V.: *Znalost J. A. Komenského v českých zemích zejména koncem 18. a počátkem 19. století*, in: sborník Komenský a předchůdci osvícenství, *Studia Comeniana et historica* XIX / 1989, č. 37, Uherský Brod.

Skutil, J.: *Ohlas Komenského díla v českých zemích za osvícenství*, in: sborník Komenský a předchůdci osvícenství, *Studia Comeniana et historica* XIX / 1989, č. 37, Uherský Brod.

Válka, J.: *Komenský v Baylově slovníku*, in: sborník Komenský a předchůdci osvícenství, *Studia Comeniana et historica* XIX / 1989, č. 37, Uherský Brod.

Brambora, J.: *K opětnému oživení ideí Komenského ve vlasti v první polovině XIX. století*, in: sborník Komenský a předchůdci osvícenství, *Studia Comeniana et historica* XIX / 1989, č. 37, Uherský Brod.

Pánek, J.: *The heritage of the Czech humanist J. A. Comenius through the centuries*, in: *Comenius in World Science and Culture*, Práce Histor. ústavu ČSAV, Praha 1991.

Josef Dobrovský, 2005, URL: <http://zivotopisy.ireferaty.cz/100/544/Dobrovsky-Josef>.

Josef Dobrovský, URL: http://www.adirne.cz/kalendarium/osobnosti/dobrovsky_josef.htm.

Kupka, M.: *Josef Dobrovský*, URL: <http://zivotopisyonline.cz/josef-dobrovsky.php>.

Holzbachová, I.: *Dějiny společenských teorií*, Katedra filosofie FF MU, 2002, URL: <http://www.phil.muni.cz/fil/texty/dst/5.html>.

Wikipedie: *Osvícenství*, 2005, URL:

http://cs.wikipedia.org/wiki/Osv%C3%ADcenstv%C3%AD#Osv.C3.ADcenstv.C3.AD_ve_filozofii.

Wikipedie: *Tomáš Pěšina z Čechorodu*, 2005, URL:

http://cs.wikipedia.org/wiki/Tom%C3%A1%C5%A1_Pe%C5%A1ina_z_%C4%8Cechorodu.

Wikipedie: *Václav Jan Rosa*, 2005, URL:

http://cs.wikipedia.org/wiki/Jan_V%C3%A1clav_Rosa.

Šťastný, R.: *Spisovatelé od nejstarších dob*, SPN, Praha 1974, URL:

<http://www.centrumhistorie.cz/?ID=75&PHPSESSID=dec0b86d565ebb062f39a22134285f9c>.

Burda, V.: *Z historie mapování*, 2000, URL: <http://www.spszem.cz/mapovani.html>.

Kdo byl kdo v našich dějinách do roku 1918, Libri, 2001, URL:

<http://www.libri.cz/databaze/kdo18/list.php?od=r&start=24>.

Ducreux, M.: *Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století*, Praha 1994, URL:

<http://www.centrumhistorie.cz/?ID=S82&PHPSESSID=dec0b86d565ebb062f39a22134285f9c>.

Wikipedie: Pierre Bayle, 2005, URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Pierre_Bayle.

The Columbia Encyclopedia: *Pierre Bayle*, 2001,
URL: <http://www.bartleby.com/65/ba/Bayle-Pi.html>.

The Pierre Bayle Home Page: 1996, URL: <http://www.lett.unipmn.it/~mori/bayle/>.

Pierre, B.: *Dictionnaire historique et critique*, 2001, URL.:

<http://www.lib.uchicago.edu/efts/ARTFL/projects/dicos/BAYLE/>.

Wikipedie: *Pierre Jurieu*, 2005, URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Pierre_Jurieu.

Wikipedie: *František Martin Pelcl*, 2005, URL:
http://cs.wikipedia.org/wiki/Franti%C5%A1ek_Martin_Pelcl.

Wikipedie: *Karel Ignác Thám*, 2005, URL:
http://cs.wikipedia.org/wiki/Karel_Ign%C3%A1c_Th%C3%A1m.

Rozhoň, F.: E-mailový zpravodaj, redakce časopisů Národní myšlenka a Obrana národa, 1. 11. 2003, URL: <http://www.svedomi.cz/aktuality/a2003/nzp031111.htm>.

Křištofová, I.: *Karel Rafael Ungar*, MU, Brno 2003, URL:
<http://www.virkn.net/modules.php?name=Sections&op=printpage&artid=52>.

Barter, I.: *Nejstarší kartografický obraz Moravy*, Olomouc 2004, URL:
<http://www.centrumhistorie.cz/?ID=S174&PHPSESSID=dec0b86d565ebb062f39a22134285f9c>.

Černý, P.: *Bohuslav Balbín*, 2005, URL: <http://bryn.webz.cz/balbin.html>.

Katedra filosofie FF MU: *Jan Amos Komenský*, 2005, URL:
<http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komens.html>.

Kumpera, J.: *Poselství J.A.Komenského pro vzdělanost a humanitu dneška*, PF ZU, 1999, URL: <http://vialucis.cz/Komensky.htm>.